

רבי שמואל יפה אשכנזי

מקצת דברים עליו ועל ספריו ועל מפרשים אחרים של הרבות

מאת

מאיר בניהו

מחכמי ישראל הגדולים שפרשת חייהם עלומה היא הוא ר' שמואל יפה אשכנזי מקושטא. גדול הוא במפרשי המדרשים ואגדות חז"ל, ואין חיבור שידמה לפירושו על הרבות. הכול הופכים בספריו, ועליהם ועליו אין יודעים דבר. שמו אשכנזי מעיד על מוצאו שלא במקום גידולו, אבל לא ידוע שם עיר מולדתו ומי היו רבותיו. תורתו היא תורת חכמי תורכיה בזמנו, ואין למצוא בה דבר המיוחד לבית-מדרשם של חכמי אשכנז. ר' שמואל יפה מדד לנו במידה רבה, ורושמי רשומות לא מדדו לו לא במידה גדושה ולא טפופה אלא מחוקה, שכל ספריו מרובים והם צריכים עיון שיש עמו יגיעה מרובה — נתקפח חלקו. מקצת מלים שכתבו עליו הפרוץ שבהן מרובה על העומד. מעט כתב עליו חיד"א בספר 'שם הגדולים' (בערכו) ודבריו הם עיקר לכל שנאמר עליו ויחיד הוא שהעיר מיהו רבו, אבל שני בן לב הם, ואין שם שניהם יוסף. מן התמיהות הגדולות הוא, שצונץ שהביא בספרו הדרשות בישראל את שמותם של דרשנים הרבה, גם אלה שלא הגיע לנו מתורתם אלא מעט, לא זכר את שמו של ר' שמואל יפה. אגב עיון בספריו הידועים ובשאינם ידועים וגנוזים בכתבי-יד ליקטתי כחותה על הגחלים כמה ידיעות עליו ועל ספריו. אמרתי שמא תגיע שעת גאולתו של הנושא.

א. תולדות רבי שמואל יפה אשכנזי

ר' שמואל יפה נולד בברוסה סמוך לשנת רפ"ה, והיה כנראה צעיר בניו של ר' יצחק יפה אשכנזי, תלמיד חכם, סוחר ועוסק בצורכי-ציבור.¹ בשנת ש"ט נסע לקושטא כדי 'ללמוד תורה ולישא אשה',² ונשתקע בה. רובי תורתו קיבל בעיר מולדתו מפי רבו המובהק ר' יצחק בן צדיק ן לב. ר' שמואל יפה מזכירו בכל ספריו ולו בלבד הוא קורא מורי. ר' יצחק ן לב היה מגדולי החכמים בדור הגירוש. היתה לו ישיבה בשאלוניקי. לפני שנת רפ"ו עקר דירתו לברוסה.³ לעיוניו בתלמוד ולפסקיו ייחלו חכמי תורכיה, ולבית-מדרשו נהרו תלמידים

1 עיין: מ' בניהו, 'הספרו של רבי שמואל יפה אשכנזי על אביו רבי יצחק יפה', קבץ על יד, ח (בדפוס).

2 שם.

3 בשנה זו היה בברוסה; עיין שו"ת זקן אהרן לר' אליהו הלוי, קושטא תצ"ד, סי' יג, דף כ ע"ב.

גם מקהילות גדולות. ר' יהושע שונצין מקושטא כתב דברים אלה, כנראה לאחד מבני ישיבתו שהלך ללמוד בבית-מדרשו של ר' יצחק נ' לב, בעניין דיבור תוספות: 'ואחלה פניך יתראה זה הקונדרים את פני החכם השלם רום השכל ושיאו, מופת הדור ופלאו, כמהר"ר יצחק נ' לב. ואם יסכים בכלל או בפרט תודיעני על ידי מוקדם, ומי יתן תבא שאלתי והחכם השלם נר"ו בכתב ידו ישיב על כל דברי האגרת... ואין הדור יתום שכבודו שרוי בתוכנו.⁴

ר' יצחק נ' לב היה גם מראשי המדברים בפירוש המקרא ומאמרי האגדה של חז"ל,⁵ שרווח היה בקרב חכמי המגורשים בתורכיה לעסוק בהם ולפרשם. דומה שר' שמואל יפה למד ממנו את עיקרי שיטתו. כל שהוא מביא שמועה מרבו הוא בתחום הדרוש והאגדה. ואלה מקצת הלשונות: 'וראיתי למורי מהר"ר יצחק נ' לב ז"ל שנתעורר על זה;⁶ 'ומורי הרב ר"י נ' לב ז"ל תירץ;⁷ (על לשון זה נשען החיד"א באמרו שהיה תלמידו של ר' יוסף נ' לב); 'ומורי מהר"ר יצחק נ' לב זלה"ה היה מתרץ.⁸ בידיו היה גם חיבורו של רבו בכתב-יד, והוא קורא לו 'נימוקים' (כלומר, הערות, ולא פירוש שלם). ואלה דבריו: 'כתב מורי מהר"ר יצחק נ' לב זלה"ה...⁹; 'מעין זה שמצאתי בנמוקי מהר"ר יצחק בן לב זלה"ה, ותורף דבריו כי הטובות הגופניות ג', עושר ובריאות ובנים;¹⁰ 'ואפריין נמטיה למורי המהר"ל ז"ל שאחז דרך זה בסמיכות הספרי האלה כפי מה שמצאתי כתוב בנימוקיו וז"ל...¹¹ והוא מורו סתם: 'ומורי ז"ל פי' שטו העם לשון שטו.¹²

לא ידוע אם ר' שמואל עשה לו רב בקושטא. דומה, שקירבה רבה נודעה ממנו לר' שמואל סבע, גיסו של מרן ר' יוסף קארו, שהיה ראש ישיבה באדריאנופול, ואחר-כך השתקע

4 ר' יהושע שונצין, נחלה ליהושע, קושטא תצ"א, סי' מד, דף נא ע"א. דבריו נכתבו ביום א', י' בשבט. והנה, לעולם לא יפול עשרה בשבט ביום א', וכנראה צריך להיות: ו' בשבט. משנת ר"פ ועד שנת שכ"ה לא חל ו' בשבט ביום א' אלא בשנת שי"ח. התלמיד שאל את ר' יהושע שונצין גם על דיבור תוספות במס' כתובות. בתשובתו כתב לו ר' יהושע שונצין: 'תארכתי קצת בדברי ריב"ן לפי ששמעתי שכשלמדתי הדבור הלז בישיבתכם היה לכם פלפול גדול בדברי ריב"ן. גם החכם [ר' יצחק נ' לב] היה משתעי, ששום אחד מהחבר' לא ירד לעמקו, ותמהתי כי דברים ברורים הם' (שם, סי' מג, דף ג ע"ב). על ר' יצחק נ' לב עיין עתה: מ' בניהו, 'רבי דוד בן באן בנשת משאלוניקי ואגרתו לרבי אברהם אבן יעיש בברוסה', ספונות, ספר יא, תשכ"ז—תשל"ג, עמ' רעד—רעט.

5 רבים בני הדור שמביאים בספריהם שמועות מפיו או מפי כתביו.

6 יפה תאר, וי' י: ו, דף סד ע"ב.

7 שם, כח: א, דף קסא ע"ב.

8 יפה קול, דף קעב ע"ג.

9 יפה עינים, חיי שרה, דף י ע"ג.

10 שם, תרומה, דף סו ע"ג.

11 יפה עינים, חלק ג, כ"י בניהו, דף 10א.

12 יפה עינים, בהעלותך, דף קי ע"ד.

בקושטא. צעיר היה מחבריו וגדול מתלמידיו, ואולי היה לו תלמיד-חבר. הוא מביא דברי תורה ששמע מפיו, אינו קורא לו רבו, אבל יחסו אליו הוא כיחס תלמיד לרבו.¹³ בראשית בואו לקושטא החל דורש ברבים. כמה מדרושי הראשונים קיבצם ר' יוסף ב"ר שלמה אלצייג מקושטא לחיבורו¹⁴ שבכ"י רוזנטליאנה C 29 1807. אחד מהם הוא הספר משנת שי"ב, ועליו חתימתו: 'נאם שמואל יפה' (312ב). בכתב-יד זה נכלל גם דרוש שלו לחופה משנת שי"ב (313א—317א), ויש מקום לשער, שדרשו ביום כלולותיו.

בשנת שכ"ד נתמנה לרב באחד הקהלים בקושטא. בספר דרושיו 'יפה עינים' נדפסה דרשה שדרש בעת שהחל בכהונתו,¹⁵ אלא שנתייחסה לר' יהודה אריה ממודינה שהגיה את ספרו.¹⁶ בראש הדרוש כתוב: 'דרשתי בשב' חה"מ של פסח השפ"ד כשנרצעתי על מזוזת היכל הק"ק יע"א לעבוד עבודתם'.¹⁷ ברי, שפרט השנה השתבש, וצריך לומר שכ"ד. בדבריו אמר: 'מצאנו ראינו צד התנצלות אל הדבר הקשה אשר לפנינו, אם מצד הקהל הקדוש הזה אשר נתנו עיניהם בגורן האטד, איש אשר כמוני נעור ורק מכל חכמה ותבונה, לשמוע בלמודים... ואם מצדי, אשר לא הכרתי שפל מצבי וקוטן ערכי. אמנם זאת היתה לי יען וביען ראה ראיתי טוב כוונתם והשכל בינתם... להמציא מצוי מאין'.¹⁸ אכן, חתם ר' שמואל יפה בשנת שכ"ד עם רבני הקהלים וחכמי קושטא על 'חומרא גדולה' לעניין הריבית.¹⁹

לא נאמר רבו של איזה קהל היה. הדעת נותנת, שהיה רבו של ק"ק אשכנזים.²⁰ ר' שמואל יפה החזיק בשיבה וחלק ניכר מזמנו עסק בהרבצת תורה כאמרו: 'עינא ולבא כל ימי צבאי בגרסיהו טרידי, גירסא דינקותא בבי מתיבת' בהלכת' רבתא לאסוקי שמעתתא ופולפולא דחברותא'.²¹ עליו היה מוטל גם ללמד תורה את בני קהלו ולדרוש בפניהם, כדבריו: 'בהיותי עובר אורח טורח צבור ללמוד וללמד דברי תורה ברבים לשמור ולעשות סדר עבודתם עבודת הקדש'.²² מתלמידיו נבחרו רבנים ומרביצי תורה בקהלי קושטא.

13 ראה להלן, עמ' 449, הערות 169—173, ליד הערה 57, והערה 110.

14 ראה להלן, ליד הערה 109.

15 בכתב-היד שהגיע לידי ר' יהודה אריה ממודינה היה חסר הדרוש לפרשת בראשית, והוא החל להדפיס את הספר ובראשו דרוש לפרשת נח. אחר-כך מצא, שדרוש זה הולם להניחו בראש והדפיסו. לכן יש לדרוש ציון-דפים מיוחד.

16 כך סבר שמואל יונר, קהלת משה, סי' 4976, עמ' 610.

17 יפה עינים, דף ו ע"ד. אף בכוורת נאמר במפורש 'דרש אותו הרב המחבר ז"ל'.

18 שם, דף ג ע"א.

19 כ"י גינצבורג (בלי סימן).

20 רוואניס כתב בפשיטות 'ראש הרבנים האשכנזים בעיר הבירה' (קורות היהודים בתוריקה וארצות הקדם, סופיה תרצ"ח, עמ' 58; ג, עמ' 41). ועיין להלן, עמ' 423, והערה 33.

21 יפה מראה, הקדמה, דף ב ע"א.

22 שם, שם.

ר' יוסף אלצייג כלל בספרו 'דרש חברתי לחנך בו תלמיד אחד בק"ק ועפראן בכ"ט לסיון השי"ו פה קושטנדינה,²³ שחיברו ר' שמואל יפה.

ר' שמואל יפה רב ומורה הוראה היה, ומלמד את תלמידיו דרך העיון בגמרא, אבל עיקר גדולתו בפירוש מדרשי-האגדה, ודרשותיו בקהל הם שעוריהם לכך. וכך יאמר, כי מימי חורפו, בהיותו עסוק בשמעתות בבית-המדרש וטורח בעומק העיון, נטה ל'מילי דאגדתא המושכת לבו של אדם. גם להפיק רצון הרבים הבאי' מדי שבת בשבתו לשמוע הדרשה מפיו, נפשם חפצה לשמוע דברי אגדה יותר מדברי הלכה... סבותי את לבבי על כל מדרש אגדה אשר מצאה ידי בבבלי ובירושלמי וזולתם...²⁴ מכאן ואילך הקדיש את כל כוחו לפירוש המדרשים, וכל אשר כתב לא היה אלא בתחום זה, מלבד תשובות אשר השיב לשואליו.

על חייו בקושטא אין בידנו אלא ידיעות כלליות המצויות בספריו. אחד מחכמי שאלוניקי, שאינו ידוע אלא בראשי-התיבות של שמו רי"א (ואיננו ר' יצחק אדרבי), כתב בפירושו על פירוש ר' יוסף טאיטאצאק למקרא: 'ובזאת ההקדמה אמר החכם ה"ר שמואל קיפה [!] מקוסטנטינה, כי בא לעירנו שאלוניקי ודרש בק"ק אשכנזים ואמ'...²⁵ ודומה, שבשאלוניקי נתודע לר' בנימין הלוי אשכנזי, רבו של ק"ק אשכנזים, ואותה שעה שמע מפיו דברי דרשה, שמהם הוא מביא בספרו בלשון: 'ומהר"ר בנימין אשכנזי ז"ל שמעתי.²⁶ אם כן יש להניח, שביקר בשאלוניקי סמוך לשנת ש"כ.

תקופה מסוימת עשה באדריאנופול, ובקהילה זו השלים את חיבורו הגדול על הרבות לתורה, בעשרה באדר שמ"א.²⁷ דומה שלא במקרה נמצא שם, ורגליים לדבר, שעשה באדריאנופול כמה שנים. הוא כתב פסק על מעשה בית-דין באדריאנופול, ועליו השיב ר' יום טוב צהלון בשנת שמ"ד.²⁸ כלום עשה יותר מארבע שנים באדריאנופול? אכן, הוא כותב: 'כמה צרות צרורות רדפוני... וחסרון כיס קשה מכלם מפני נכרים מפני לסטים אכלוני הממוני הציגוני נעור ורק ממשען ומשענה ודררא דממונא.²⁹ האם יש ללמוד מדבריו אלה

23 כ"י רוונטליאנה, דף 322ב.

24 יפה תאר, בראשית, הקדמה, מעבר לשער.

25 כ"י גינצבורג 158, דף 175ב. עיין תיאורו בחיבורי על ר' יוסף טאיטאצאק, סי' ג (יופיע, ברצות ה', ב'ספונות', ספר יב).

26 יפה עינים, פרשת מקץ, דף כח ע"ד. ובלשון זה בחלק ג שבכתבייד, דף 45א. במקום אחר כתב: 'ושמעתי בשם מהר"ר בנימין אשכנזי ז"ל שהיה אומר על אגדה דידן' (יפה תאר, שמ' מא: יב, דף ר ע"ד).

27 ראה להלן, ליד הערה 95, והערה 58.

28 ראה להלן, עמ' 425, והערה 50. בתשובתו כתב ר' יום טוב צהלון 'ולית הלכת' כשיטא דהנך רבוותא דאדריאנו' מתא' (דף מו ע"ד). ר' שמואל יפה חלק על דעתם של רבני אדריאנופול, שבשעת מעשה כנראה היה עמם.

29 יפה מראה, דף ב ע"א.

שנאנס לצאת מקושטא מחמת עלילה, ושגם הוא שלח ידו במסחר כאביו, נרדף ואיבד כספו ? מכל-מקום, לפני שנת שמ"ז היה שוב בקושטא.³⁰ את תשובותיו ואיגרותיו רגיל היה לחתום במלים 'נאם החלש והרפה', החורזות עם שמו, ואין להסיק מכאן על סבלותיו.³¹ ידיעה אחת מלמדת על יחסיו עם חכמי קושטא, אבל אין היא ברורה דייה. ר' חנניה ׳ יקר, משורר מחכמי קושטא, שלח שיר 'למוהר"ר שמואל יפה על דבר שאמרו לו שהיה קורא לו אוהב הריע'.³² כתב-היד אבד, וקשה לומר אם המכוון לאהבת ריע, או שדרכו היתה להרע. מתחילתו של השיר 'בתומי הלכתי אהבת[י]ך כאח', הדעת נוטה לסברה השנייה. בשנת שנ"ג התעוררה מחלוקת קשה בין פרנס האשכנזים בקושטא וחכם הקהל. החכם 'מרבין תורה בקהל היה רוצה להושיב את בנו במקום אחד והיה שלא כרצון פרנסי וזקני הקהל'.³³ 'הגביר וישיש זקן ונשוא פנים כהר"ר מנחם הלוי קאלמן', מנהיג האשכנזים, התנגד לכך, והאשים את אשת החכם שדרשה בתוקף מבעלה שימנה את בנו 'באגרוף ובכח זרוע'. סופו של דבר שהחרימו זה את זה. הפרנס שלח את טענותיו לר' יוסף מטרנאני בצפת. לא נאמר מיהו החכם. רוואניס סבור, שהוא ר' שמואל יפה, שרצה לעת זקנתו למנות במקומו את בנו יוסף.³⁴ ברם, מנוסח השאלה, שמרבין התורה 'היה רוצה להושיב את בנו במקום אחד', אין להסיק שהיה זקן וביקש בשל כך להסיר מעליו את עול הרבנות, אלא שביקש להקל מעליו את המלאכה ולשחרר עצמו מקהל אחד. ואכן נאמר, שהיה הפרנס ר' מנחם הלוי 'זקן ונשוא פנים ודיין, מנהיג ב' קהלות'.³⁵ רק בכך מתאששת הסברה, שמרבין התורה היה ר' שמואל יפה, שהרי בשנת שנ"ג לא היה אלא כבן שישים ושבע שנים. ספק הוא אם מנחם הלוי קאלמן, איש-ריבו של ר' שמואל יפה, הוא ר' מנחם הלוי אשכנזי בנו של ר' בנימין הלוי אשכנזי משאלוניקי מהדיר מחזור אשכנזים ומפרשו (שאלוניקי ש"ת—ש"ט). ר' מנחם ב"ר בנימין הלוי נמצא בקושטא כבר בשנת שכ"ד, והיה בין החותמים על 'חומרא גדולה'.³⁶ משנפטר ר' בנימין הלוי, כנראה סמוך לשנת ש"כ, נתמנה בנו ר' דוד

30 ראה להלן, עמ' 428, והערה 66. בספרו יפה עינים יש דרשות משנות שמ"ב ושמ"ו, ולא נאמר היכן דרש ; ראה להלן, עמ' 440—441, והערות 119—120.

31 כך באיגרת מסוף ימיו (להלן, עמ' 425, והערה 45). אבל גם בתשובתו שבשו"ת מהריט"ץ (להלן, עמ' 426, והערה 50 ; דף מב ע"ד) ושבשו"ת מהראנ"ח. בסוף ימיו חתם : 'נאם החלש והרפא מקוה רחמי מוחץ ורופא' (שו"ת ר' יחיאל באסאן ; ראה להלן, הערה 53). גם נכדו מנחם נהג לחתום כך : 'נאום דל ורפה' (הקדמה לס' יפה עינים) ; 'לעבד נמכר חלש ורפה' (הקדמה לס' יפה תאר, ויקרא). ועיין גם להלן בחתימתו בכ"י יפה תאר במדבר (ליד הערה 95).

ודבריו של רוואניס (לעיל, הערה 20) בעניין זה (ג, עמ' 40) אינם נראים.

H. Brody, 'Manuscript Miscellany', *JQR*, XIII (1922), p. 78

33 שו"ת מהרימ"ט, חלק א, קושטא ת"א, סי' לב, דף כח ע"ג.

34 רוואניס (לעיל, הערה 20), ג, עמ' 41.

35 שו"ת מהרימ"ט, שם, דף כח ע"ד.

36 ראה לעיל, הערה 19.

הלוי 'מרבץ תורה' בק"ק אשכנז בשאלוניקי במקומו.³⁷ כעשר שנים אחר-כך נפטר גם הוא, ואחיו ר' מנחם ביקש למלא את מקומו. כנראה היו לו מתנגדים, ולכן כתבו חכמי שאלוניקי הסכמה לזכותו לשמש בקהל שאביו כיהן בו.³⁸ אך ר' מנחם נשאר בקושטא. בשנת שנ"ה או בסמוך לה חתם עם חכמי קושטא על ההסכמה לס' יפה תאר שלא יסיגו את גבולו של המחבר.³⁹ ואם כן, היה ר' מנחם הלוי רב ק"ק אשכנזים השני. כלום רצה ר' שמואל יפה למנות את בנו במקומו של ר' מנחם הלוי?

לא ידוע מה עלתה בסופה של אותה מחלוקת ואם בנו של ר' שמואל יפה מילא את מקום אביו. יש להניח, שבנו זה היה הבכור, ר' יוסף, שהיה תלמיד חכם ורופא.⁴⁰ הוא נמנה עם חכמי קושטא בהסכמה לס' יפה תאר לבראשית ואף כתב שיר לכבוד החיבור: 'אתן לאל רוחות / שירות ותשבחות.' בן שני הוא ר' יצחק שגם הוא חיבר שיר בשבח ס' יפה תאר: 'לאל עליון / ברום חביון'.⁴¹ הוא השתדל בהעתקת ספרי אביו והדפסתם, אלא שמת פתאום, שנים אחדות אחרי פטירת אביו, ולא עלתה בידו. כתבי-יד עברו לידי בנו מנחם, והלה נתעסק בהדפסתם.⁴²

לר' שמואל היתה בת שנישאה לר' אלעזר פסח, תלמיד חכם מנשואי-הפנים בקושטא. חותנו מביא פירוש משמו: 'וחתני החכם הר' אלעזר פסח יצ"ו תירץ'.⁴³ הוא נפטר בשנת שנ"ט או סמוך אחריה ובאיגרת ר' יום טוב נ' יעיש לשלוחי צפת ר' אברהם שלום

37 ר' סעדיה לונגו, סדר זמנים, שאלוניקי שנ"ג, דף ח ע"ב. ר' בנימין הלוי חתם על הסכמות שאלוניקי עד ט' בטבת שי"ח (ראה: A. Danon, 'La Communauté juive de Salonique au (XVIe siècle', *REJ*, XLI, 1900, pp. 112–113). בנו ר' דוד נמנה עם המסכמים מכ"ב בחשוון ש"כ (י"ר מלכו וא' אמארייליו, 'ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו', ספונות, ב, תשי"ח, עמ' לד–לה) ועד עשרה בטבת שכ"ב (דאנון, שם, עמ' 116). על הסכמה מכ"ו בתשרי של"א לא חתם רב אשכנזי (מלכו ואמארייליו, שם, עמ' לה–לו). בשנת שכ"ד היה בחיים, ולא נפטר אלא סמוך לשנת ש"ל (מ' בניהו, 'הסכמת צפת לפיטור תלמידי-חכמים ממסים', ספונות, ז [= ספר צפת, ב], תשכ"ג, עמ' קיג–קיד).

38 דאנון, שם, עמ' 264–265; מהרשד"ם נשאל על אלמנת ר' דוד שהיו לה שלוש בנות קטנות. היא הסכימה שלא תינשא אם אחי בעלה, מנחם, יקח לו אחת מבנותיה לאשה. אחר-כך נישאה, ועברו למעלה משנתיים עד שמנחם קידש אשה מקושטא (שו"ת מהרשד"ם, יורה דעה, סי' קה, שאלוניקי שנ"ד, דף ב ע"א). 'מנחם במכהר"ר בנימן אשכנזי זלה"ה' חתם עם רבני הקהלים בקושטא על תשובה של ר' יוסף אבן לב נגד יריבו של דון יוסף הנשיא בשנת של"א. עיין: שו"ת מים עמוקים, ויניציה ת"ו, תשובות מהראנ"ח, סי' נד, דף פז ע"א.

39 יפה תאר, בראשית, דף ב ע"א. הדברים נכתבו בחיי המחבר.
40 בהקדמה לשיר שכתב לס' יפה תאר כונה 'החכם השלם הרופא המובהק כמה"ר יוסף בנו בכורו' (חלק בראשית, דף ב ע"ב).

41 שם, שם.

42 ראה הקדמת ר' מנחם ב"ר יצחק יפה לס' יפה עינים, דף [ג ע"א].

43 יפה ענף, פתיחה לאיכה רבתי, סי' לד, דף יד ע"ג.

ור' יוסף מטראני כתב עליו: 'מעני רותחו לא יוכלו השקט. מהספדו של אדם נכר, נודע בשערים המצויינים בהלכה, הח' השלם כמה"ר אלעזר פסח זלה"ה'.⁴⁴

הידיעה האחרונה על ר' שמואל יפה היא מתעודה שנכתבה סמוך לשנת ש"ה. הוא חתם עם חכמי קושטא על איגרת למען פדיון שבויים.⁴⁵ אותה שנה נפטר. וזה שנכתב על פטירתו בסוף מפתח ספרו יפה עינים, חלק ג, שבכתב-יד: 'נראתה הקשת בענן, כי נשבה ארון הקדש ביו' י"ט לאלול השנ"ה ליצירה, סי' לדבר וישפוט שמואל את ישראל כל ימי חייו והלך מדי ש"ה בשנ"ה.⁴⁶ יהי רצון מלפני שוכן מעלה ומטה שזכותו יגן בעד בניו הנשארים לקיים בהם תחת אבותיך יהיו בניך תשיתמו לשרים בכל הארץ.⁴⁷ אמן'. ועוד נאמר עליו בשער ספרו יפה תאר לבראשית: 'אשר שם לו על פני כל העולם כלו, גדול ורם עצום ורב... אשר היה פאר הדור והדרו בעיר העדינה קושטנטינה'.⁴⁸

ב. חיבוריו

1. הלכה

ר' שמואל יפה יחיד הוא בחכמי קושטא הגדולים שמקומו לא יכירנו בין המשיבים שעיקר כוחם בכך. כמה תשובות הציע לפני חכמי דורו והם נשארו ונתנו בהן והשיגו עליהן. ר' שמואל די-מדינה מזכיר פסק שלו וכותב עליו: 'רחמנא ליצלן מהאי דעתא. ותמה אני מאד מחכם ירא ה', אינו ירא מנחש שרף לו שתי פיפיות...'.⁴⁹ — ודוחה את דבריו.

פסק שלו בעניין גט כלל ר' יום טוב צהלון בספרו, והשיב עליו בהיותו כבן כ"ה שנים. בראש דבריו מליצה ארוכה מדברת בשבחו של ר' שמואל יפה. ואלה מקצת דבריו: 'אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים עם יפ"ה עינים בכף שניה הלכה כדברי המכריע'.⁵⁰ בשו"ת מהריט"ץ יש עוד תשובה קצרה, שמהריט"ץ משיב עליה בתקיפות וכותב:

44 בראדי (לעיל, הערה 32), עמ' 94. ר' יוסף מטראני ור' אברהם שלום עשו בקושטא בשנת ש"ט; עיין: א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 244.

45 מ' בניהו, 'ידיעות על מגורשי ספרד במאה הראשונה להתיישבותם בתורכיה', סיני, כח (תשי"א), עמ' רו—רו.

46 ש"מ"א ז: טו—טז.

47 תה' מה: יז.

48 ראה גם דבריהם של חכמי קושטא זמן רב אחר-כך, בהסכמה לחלק שמות: 'צדיק אביר הרועים, גדול ורב בישראל כשמואל הנביא בדורו, כל הארץ האירה מכבודו. וידע כל ישראל כי נאמן שמואל לנביא לה' (דף יד ע"א)).

49 שו"ת מהרשד"ם, חושן המשפט, סי' תיט, שאלוניקי ש"ה, דף רצו ע"א.

50 שו"ת מהריט"ץ, סי' מ, דף מ ע"ב — דף מב ע"ד, דברי מהריט"ץ שם, דף מב ע"ד. ועיין לעיל, עמ' 422, והערה 28.

'כבודו במקומו מונח, אגב שיטפיה וטירד' בגירסיה לא דק במה שכתב.⁵¹ אף נמצאות מר' שמואל יפה הסכמה על פסק של ר' אליהו ו' חיים⁵² ותשובה על פסק של ר' יחיאל באסאן מחכמי קושטא.⁵³

בשנת ש"א, בערך, נענה לקריאתו של ר' יוסף פארדו מוויניציה לגדולי הרבנים בדור, והוציא כרוז בעניין איסור סתם יינם. הוא הפליג בחומרת האיסור, וכתב 'וכמדומה לי כי עון זה גרם כי באש ה' נשפט ויתן יד ביד זרים להשיב בחימה תלמודנו הקדוש והדרתו בלהבי אש',⁵⁴ ואף תלה בכך עיכוב הגאולה.

תשובה ארוכה שלו בעניין קביעת שנת השמיטה, שכתבה בשנת ש"מ, מצויה בכתב-יד באוסף תשובות מחכמי תורכיה שבספריית היברו 'וניון קוליג' בסינסינטי, סי' 160, דף 46א—58א. חיד"א כותב 'ויש בספרי האחרונים קצת תשובות מהרב, גם הרב כנה"ג מביא איזה חידושים ממנו'.⁵⁵

לר' שמואל יפה יוחס ס' תיקון סופרים. בשער הספר כתוב: 'והוא נוסח כל מיני שטרות... להרב... שמואל יפה זצוק"ל בעל יפה תואר'. ספר זה הביאו לדפוס ר' יעקב גוניס ואיס, סופר בית הדין בליוורנו, בשנת תקמ"ט, על-פי כתב-יד של ר' משה עוזיאל מחכמי איזמיר משנת תל"ג. חכם זה מצאו אצל ר' חיים בנבנשת 'כתוב מכתיבת יד החכם השלם... כמה"ר יוסף יפה זצ"ל בן הרב המחבר'.⁵⁶ כנראה שדבר זה גרם לייחסו בטעות לאביו, ואינו אלא מסידורו של ר' משה אלמושנינו משאלוניקי. ברם, אין ספק שיש בו בספר זה חלק קטן שלו, מסי' פ (דף כט ע"ב) עד סופו.⁵⁷ אכן השטר שבסי' פא נעשה בקושטא בשנת שכ"ד בבית-דינו של ר' שמואל סבע. בסי' שלאחריו כתוב: 'אמר הכותב יומא חד אקלענא קמי מהר"ר שמואל נר"ו והוה עסיק בגטא דארוסה קטנה'. אין ספק שהמכוון לר' שמואל סבע הנזכר בסי' הקודם. ויש בחלק זה גם שני שטרות מאדריאנופולי, שאחד מהם הוא משנת של"ז.⁵⁸ מכאן, שבידי ר' שמואל יפה היה כתב-יד של ס' תיקון סופרים, וקרוב לוודאי העתיקו בכתב-ידו, והוסיף עליו משלו.

51 שם, נג, דף נה ע"ד.

52 שו"ת מהראנ"ח, קושטא [ללא תאריך; צ"ל ויניציה שס"ח, בערך], סי' ג, דף י"ג ע"ב.

53 שו"ת ר' יחיאל באסאן, קושטא תצ"ז, סי' קיט, דף פא ע"ב.

54 יין שמורים לר' נתן שפירא, ויניציה ת"כ, דף [ה ע"ג].

55 שם הגדולים, בערכו. וראה 'תוספת בשעת הגהה' בסוף המאמר.

56 כבר העיר ש' אסף, שבכתב-יד קדום צוין שם מחברו ר' משה אלמושנינו (ש' אסף, 'תיקון סופרים של ר' משה אלמושנינו', קרית ספר, יא, תרצ"ה, עמ' 497—498). ועיין עוד בחיבור על ר' יוסף טאיטאצאק (לעיל, הערה 25).

57 דף לב ע"א. חלק זה אינו נמצא בכתב-היד הנ"ל. בסי' פז, דף לא ע"ב כתוב: 'ולי שמואל יפה נראה'.

58 סי' פה, דף ל ע"ב.

נכדו ר' מנחם ב"ר יצחק, שהעתיק כמה מחיבוריו, כתב בשנת שפ"ה, שבדעתו להעתיק גם ס' ב"ד יפה,⁵⁹ ולא אמר מה טיבו. ר' דוד קונפורטי שמע, שחיבור זה הוא ספר תשובות,⁶⁰ ונראים הדברים. כתב-יד זה אבד.⁶¹

2. העתקת ספריו והדפסתם

ספרי ר' שמואל יפה לקו מחמת גודלם, והעתקתם לא היתה קלה. כל ספר הועתק בידי כמה מעתיקים, ולפיכך מוצא אתה בהם יותר מכתיבה אחת, ולפעמים גם שיבושים גדולים. המחבר היה מניף ידו עליהם, מתקנם ומשלימם. כך הם, דרך-משל, כ"י ס' יפה עינים, חלק ג, וס' יפה תאר לקהלת שבכ"י פאריס.⁶² נכדו ר' מנחם ב"ר יצחק מספר, שאביו היה 'משתדל בכל עז להעתיק הספרי' ולנקותם משגיאות סופר כדי להעלותם על מלאכת הדפוס,⁶³ אלא שלא הספיקה לו השעה ונסתלק מן העולם. אף הנכד היה תלמיד חכם, אבל עסק במסחר. בשנת שפ"ה התעורר להחזיק במלאכת אביו. אותה שעה אירע לו נס ותלה הדבר בזכות העתקתו.⁶⁴

סיפור הדפסת ספריו של ר' שמואל יפה עניין לעצמו הוא. הדפסתם היתה יקרה וקשה, ואף מחירים היה גדול. ואכן, דומה שהספר העברי הגדול ביותר שנדפס למן המצאת הדפוס ועד היום הוא ס' יפה תאר. בחלקו הראשון יש חמש מאות ארבעים וארבעה דפים גדולים באותיות ועירות. המחבר הכין את ספריו לדפוס, בניו יצחק ויוסף המשיכו בכך, והגדיל לעשות הנכד מנחם, שכנראה היה תלמיד חכם יחיד במשפחה. אחריו נמשך הדבר בידי חכמים שלא מבני המשפחה עד שנת תצ"ט, שנה שבה נדפס הספר האחרון. מאז נעשה נסיון להדפיס עוד כתב-יד שלו ולא נסתייע הדבר עד היום. פרשה לעצמה היא אף הדפסת המהדורות האחרונות. ספר רבי-כמות קשים הדפסתו והשימוש והעיון בו. ברם, בבוא שעתו מתגלה הצורך בו ובבת אחת יוצא כמה פעמים. פעמיים נדפסו ספריו בזמן אחד ומחלוקות נתעוררו בשל כך.

59 יפה עינים, דף [ג ע"א].

60 קורא הדורות, מהדורת קאסל, ברלין תר"ו, דף לט ע"ב.

61 קאסל העיר, 'והוא בכ"י באוצר הספרים של ר"ד אופנהיים'. בודאי נתחלף לו בחיבור אחר שלו. 62 ראה להלן, עמ' 435. בסוף כל דרשה בא שמו של ר' שמואל יפה. כך הוא בכל כתבי-היד, ואולי נהג כך משום שמסר את חיבוריו למעתיקים.

63 ראה הקדמתו לס' יפה עינים, דף [ג ע"א]. גם ר' יהודה אריה ממדינה כותב בהקדמתו 'כי ההעתק המובא אלינו היה מוטעה מאד' (דף [ב ע"א]).

64 ביום שהחל בו בהעתקה, בעשרה בטבת, באו אליו 'להוליכני לפני השר להכני נפש, ובאו בביתי ולא הניחו מקום אשר לא עלו ובאו', אבל הוא היה 'במדרש א' עוסק בהעתקת ס' יפה עינים (שם, שם).

3. ס' יפה מראה — פירוש אגדות הירושלמי

הספר הראשון שנדפס סמוך לגמרן והיחיד שיצא בימי חייו הוא ס' יפה מראה, 'פירושים וחדושים על אגדות מירושלמי'. גם הוא גדול בכמותו אבל עמדה לו עובדת היותו קטן מס' יפה תאר.⁶⁵ הספר נשלם בקושטא בכ' באב ש"מ⁶⁶ ונדפס בוויניציה ש"נ. מגיה הספר היה ר' יוסף סאמיגה מחכמי שאלוניקי שהתיישב בוויניציה. המדפיס אשר פורניץ כותב (מעבר לשער), שהמחבר האיץ בו לבל יעכב את ההדפסה, כי ברצונו להתחיל בהדפסת ס' יפה תאר. בית-הדפוס היה עמוס בעבודות אחרות, אבל 'רבים יחידים סגולה מגדיבי עם קדש הפצירוני בתכלית הלחץ לעשות רצונו'. גם לצורך ספר זה נזקק לכסף רב. 'השר הנעלה לתהלה וכבוד דון שלמה י' יעיש' עזר לו והעשיר משה ב"ר אברהם המכונה פסח הלוחו 'עשרת אלפים כסף'.⁶⁷

הספר יצא בכמה מהדורות, ונוספו עליו הגהות והשלמות. בשנת ת"פ, בערך, עמדו שני חכמים מאשכנז ומפולין להוציאו לאור מבלי שאחד ידע על השני. ר' יחיאל מיכל ב"ר יהודה ליב דרשן, אב בית-דין של ברלין ופראנקפורט דאודר הוסיף עליו דברים מחיבורו על הירושלמי 'יופי מכלול', וכבר בשנת תפ"א קיבל עליו הסכמה מר' שלמה אאיליון, רב הקהילה הספרדית באמשטרדם. לא שעמד אותה שעה להדפיסו, אלא ביקש למנוע שאחר יקדמנו.⁶⁸ הוא נסע מעיר לעיר למצוא מנויים.

באותו הזמן ממש ביקש ר' אברהם מגלוגא בעל זרע אברהם ובנו של ר' יעקב משה ב"ר אברהם העלין בעל ידי משה (פראנקפורט דאודר תס"ה, שניהם פירושים למדרשי הרבות), להדפיס ס' יפה מראה עם הערות קצרות שלו וחדושים משל רבו ר' שמעון מפניגטשוב בעל ס' כבוד חכמים. הוא קיבל הסכמה מרבני ועד ארבע ארצות שנתוועדו ביריד יארוסלאב בג' באלול תפ"ד לאסור את ההדפסה על אחר משך חמש-עשרה שנה.⁶⁹ לא הספיקה לו השעה, שבינתיים נפטר, והדפסת הספר נשתהתה. זמן קצר אחר מותו נתעורר בנו ר' יוסף ב"ר אברהם לעשות את רצון אביו ומצא שותף לכך, את ר' יצחק ב"ר אריה ליב שליט מאפטא, שנטל על עצמו את עיקר העבודה. אף הוא

65 הקדמה דף ב ע"א.

66 קולופון, דף שכו ע"ב.

67 הקדמה, ב ע"א. עשיר זה הפך אחר-כך את ההלוואה למתנה. ראה הקדמת ר' שמואל יפה לס' יפה תאר, בראשית.

68 בידנו עדותו של צד אחד, הוא ר' יצחק ב"ר אריה ליב, מהדיר הספר באמשטרדם, שנכתבה בז' אייר תפ"ז. מעניין, שאת שמו של ר' שלמה אאיליון אין הוא מזכיר, אלא את תוארו. כלום בשל הפולמוס בפרשת חייו?

69 ראה ההסכמות בראש הספר, וכן בספר: 'היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש"ה, ס' תקצג, עמ' 294—296.

נסע מעיר לעיר למצוא חותמים. בשנת תפ"ה בא ליסניץ והדפיס עלים לדוגמה, שבו נכללו ההסכמות 'עם דוגמא ודף א' של הס' להראו' העמים והשרים את יופיו.⁷⁰ עד אותה שעה לא התחיל ר' יחיאל מיכל בהדפסת מהדורתו. משנתפרסמה הדוגמה פנה ר' יחיאל מיכל לרבנים אחרים, שלא ידעו על ההסכמה שיש בידו של ר' יצחק מאפטא, והם אסרו על אחר זולתו להדפיס את הספר.⁷¹ על-פי ההסכמה שבידו ניסה לעכב את ההדפסה של המתחרה.

שמע זאת ר' יצחק מאפטא, ומיד נסע אליו לברלין. אחרי דין ודברים הסכימו לבל יעכב האחד בידי השני להדפיס את הספר. ר' יצחק מאפטא סבר להמשיך בהדפסה ביסניץ. מה עשה ר' יחיאל מיכל? הזדרז להדפיסו בעירו. התחיל בט' באייר תפ"ה והשלימו בט' באדר שני תפ"ו (דבריו של ר' יחיאל מיכל צוינו ב'הג"ה'). 'באופן שקודם שגמרתי עשרים דפי' — כתב ר' יצחק מאפטא — 'בירך על המוגמר'.⁷² דומה, שמדפיס אלה לא שרד אפילו טופס אחד. נראה, ששוב לא ניתן לו להדפיס ביסניץ, ולפיכך נסע ר' יצחק מאפטא לאמשטרדם, וחזר להדפיסו בעיר זו. ר' יחיאל מיכל הריץ איגרות לר' שלמה אאילין ולרב הקהילה האשכנזית באמשטרדם למנוע את הדפסת הספר, ופנה גם לרבני קהילות אחרות שיצטרפו אף הם לאיסור, ואם הספר יודפס — לאסרו בקנייה. ברם, ר' שלמה אאילין, שנתן תחילה הסכמה לר' יחיאל מיכל, עמד עתה לימינו של המתחרה. סופו של דבר שהספר נדפס באמשטרדם ונשלם בשנת תפ"ז (בגנזי בית הספרים הלאומי בירושלים מצוי טופס שבו שני הדפים הראשונים, שבהם השער, ההסכמות ודברי המהדיר, נדפסו פעם שנייה בשינויי אותיות וצורה קלים; אבל הנוסח הוא זהה לגמרי). ההוספות נדפסו בשולי העמוד ונקראו 'כבוד חכמים עם חדושי ה"ה מהור"ר אברהם ז"ל'.

על-פי מהדורה זו ובתוספת הפירוש יופי מכלול נדפס בשם 'אגדות ירושלמי' (וילנה תרכ"ג), ולא יצאה אלא חוברת אחת.⁷³ נסיון חדש נעשה שוב בווארשה תרנ"ט, ומעתה נקרא 'כל אגדות ירושלמי'. והוא כעין ספר עין יעקב מאסף לכל האגדות והמדרשים המפורשים בש"ס תלמוד ירושלמי עם פירוש יפה מראה... כבוד חכמים.. פירוש הקצר מלוקט... המדפיסים ביקשו לשוות לספר צורה של ס' עין יעקב, שהוא בעיקרו על

70 הקדמתו, דף א ע"ב.

71 ההסכמות שנדפסו במהדורתו הן מתמוז תפ"ד ועד אלול תפ"ה.

72 נימוקו היה בלי ספק, שאם מקבל ההסכמה לא הדפיס את הספר תוך זמן קצר, אינו רשאי לעכב את הדפסתו בידי אחרים. וכך התנו ר' שלמה אוליוירה ור' שלמה אאילין עם מדפיסי פרקי רבי אליעזר (תס"ח), 'שיחזיקו ידם על המלאכה בתוך ג' חדשים ויתמידו בה עד תומה, ואם לא, בטלה מגילת ההסכמה הזאת'. ועיין: מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציה, ירושלים תשל"א [להלן: הסכמה ורשות], עמ' 60—61.

73 ויג' (לעיל, הערה 16), א, עמ' 124.

אגדות הבבלי, ולכן נדפס השם עין יעקב באותיות גדולות.⁷⁴ הם הדפיסו רק על סדר זרעים, ואולי חדלו משום שלא הצליחו בכך. פירושי האגדות נכללו גם במהדורה של עין יעקב הנקראת 'כתנות אור', פראנקפורט דאודר תפ"ט. חכם ספרדי כתב הערות וחידושים על ס' יפה מראה בטופס דפוס ויניציה שהיה בידו והוא היום בספריית פרידלאנד בלנינגראד. בדף ח כתב: 'עיין בחבורי נאה דורש פ' מקץ, הארכתי הרבה על דברי הרב'.⁷⁵ ולא אדע שמו.

4. ס' יפה תאר – פירוש בראשית רבה

ס' יפה תאר הוא הראשון בסדר חיבורו ושני בסדר הדפסתו. כבר בשנת שמ"ז הכין המחבר עצמו להדפיסו. הוא האיץ במדפיס להשלים את ספרו יפה מראה, כדי להתחיל בהדפסת הפירוש למדרש. הוא נזקק לכסף רב מאוד. הדפסת בראשית רבה בלבד הצריכה יותר ממאה אלף לבנים. ר' משה ב"ר אברהם פסח חזר והלווהו עשרת אלפים לבנים. כיוון שלא ראה דרך להשיג את הכסף הדרוש, לא היתה לו דרך אלא לצמצם מאוד בדברי המפרשים, שבכתב-היד המקורי הביאם בשלימות, 'וזלת בקצת מקומות שיביא ההכרח להזכירם בקצרה לצורך הבנת הענין'.⁷⁶ אף קיבל 'הסכמת הרבנים' בקושטא לאסור הדפסת הספר בידי אחר במשך עשרים שנה.⁷⁷ ודומה, שההסכמה ניתנה סמוך אחר

74 מחשבה זו באה כנראה לאחר מעשה, משהשלימו את הדפסת האגדות שבמס' ברכות. טופס כזה נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ובשער השם 'אגדות ירושלמי' (בלי המלה 'כל', שבאה ללמד על תוכן הספר ומפקיעה ממנו את השם) באותיות גדולות מאוד, ולא נזכר כלל עין יעקב. אף תוכן השער הוא ארוך ושונה לגמרי. נראה, שתחילה היה בדעת המדפיסים להדיר ס' יפה מראה כבדפוס אמשטרדם (הם הדפיסו גם את ההסכמות של מהדורה זו ואת הקדמת המהדיר) ולהוסיף עליו לקט מס' פני משה ומפרשים אחרים, ולאחר שהדפיסו מס' ברכות ייעדוהו לשמש פרוספקט. אחר-כך ראו, שתפוצת הספר תהיה גדולה אם יקראו לו עין יעקב על הירושלמי. ואכן, הספר כפי שהוא בידנו על סדר זרעים יש בו שני שערים. השער הראשון הוא חיקוי של ס' עין יעקב מהדורת ראם (וילנה תרנ"ד); הציוור הוא ממש כמותו והשם עין יעקב נדפס באותיות אדומות. מעתה לא נזקקו לשער של 'אגדות ירושלמי', ולעטיפה הצבעונית שעליה הדפיסו את השער המקורי ממש, והשתמשו בעטיפה לצורך הכריכה (בטופס בית הספרים השער הצבעוני מודבק על פניו מימין ומשמאל הכריכה). בטופס הראשון במקום השער השני נדפסה 'הקדמת המו"ל' ישראל ב"ר חיים מאיר יחיאל שפירא (דף ב), והיא מדברת בשבח האגדה ומבארת את 'מהות הספר'. מטרתו היתה להדפיסו 'כתבנית העין יעקב דפוס ווילנא', והוא מגלה את שם מלקט הפירוש הקצר, הוא ר' דוד כהנא שפירא.

75 וינר (לעיל, הערה 16), ס' 4972, עמ' 610.

76 הקדמה, מעבר לשער; ועיין: הסכמה ורשות, עמ' 54–55.

77 דף ב ע"א.

שנת ש"נ. חכמי קושטא הוסיפו קריאה להלוות כסף למחבר וכן לקנות את הספר בעין יפה כדי שיעלה בידי המחבר להביא לדפוס גם את יתר החלקים. המחבר התכוון להדפיס בסוף הספר 'זכרון האגשים... המתנדבים'.⁷⁸ דומה שזו ההודעה הראשונה בספרותנו על הדפסת שמות המתנדבים והחותמים בספר, אבל אינו ידוע אפילו טופס אחד שהרשימה נמצאת בו.

בסוף ימיו שלח ר' שמואל יפה את כתב-היד לוויניציה, אבל לא התחילו בהדפסתו אלא שנה ומעלה לאחר פטירתו, בשנת ש"ז. מעתה טיפלו בהדפסה בניו יוסף ויצחק, ואין ספק, שהדבר נסתייע בידם בזכותו של הרב דון תם ו' יחייא השני שהרים תרומה נכבדה.⁷⁹ ברם, הספר נשלם בדפוס כעשר שנים אחר-כך, בעשרים באלול שס"ו. לא מחמת גודלו ארכה ההדפסה. באותם הימים שהמכוונות התנהלו בכבודות לא היו הפועלים עצלים והדפסת ספר גדול כזה יכולה היתה להיעשות בוויניציה בחצי שנה. סיבה אחרת גרמה לכך, ואין ספק שהעיכוב בא מחמת שהכסף אז. כתשע שנים הופסקה העבודה, עד שבא ר' יוסף פארדו, מחשובי הרבנים באיטליה ועשיר גדול, וגתן מכיסו שבע מאות פרחים מתוך אלף הפרחים שעלתה ההדפסה.⁸⁰ בקונטרס כד, בדף הראשון (שיט), מצוי בראשו סימן של יד, להורות שעד כאן נעשתה ההגהה בידי ר' יצחק גרשון מצפת, ומשם ואילך — בידי ר' אברהם צלח.⁸¹ אין ספק, שחלק זה הוא שנדפס לאחר תשע שנים. הספר נדפס בהידור. נוסח המדרש הוא בעיקרו על-פי דפוס ויניציה ש"ה. בגליונות מצד אחד — מ"מ מהמפרשים ובאור המלות' ומצד שני — מ"מ הפסוקים. אף רומז לספרים שנדפסו לאחר החיבור ולא נזכרו בפירושו, כגון לס' דברי שלום לר' יצחק אדרבי (שאלוניקי ש"ה).

ספר זה הוא אולי הראשון בספרותנו שבו נקבע מחירו. ר' אברהם צלח קורא לעם 'משכו וקחו לכם מיטב הספר הזה ספר בראשית', 'מבלי תוספת הנאה כי אם כדי דמי הוצאתו בנייר ובדפוס יהיו על הרוב שמנה ליט' שהם לבנים מאה מתוגרמה'.⁸² אכן נשאו דבריהם של ר' אברהם צלח וחכמי קושטא פרי. בהקדמתו לס' ויקרא ביקש ר' מנחם יפה גם הוא שעשירים ילוו לו כסף להדפסה והוא יפרע להם מן המכר 'ותקרא המלוה על שמם, כאשר כה עשו והצליחו' בספר בראשית.⁸³

אחרי שנשלם הספר בדפוס התקין לו בנו ר' יצחק יפה 'מפתחות מועילות מאד למעינינו בספר יפה תואר'. מטרתו היתה להפוך חלק זה פירוש לכל הרבות, שהרי מאמרים

78 דף א ע"ב ; ועיין : הסכמה ורשות, עמ' 44.

79 ר' אברהם צלח בסוף הספר, דף תקמ ע"א.

80 'מלאכת ה' היתה זה עשר שנים נשכחת' (שם, שם ובעמ' שלאחריו).

81 ראה דברי חכם זה בסוף הספר, דף תקמ ע"א.

82 שם, שם.

83 הקדמה לס' ויקרא, דף ב ע"ב ; גם הוא סבר להדפיס בסוף הספר את שמות הנדיבים.

הרבה חוזרים ונאמרים בחלקים אחרים וכבר פורשו בחלק בראשית. וכלשוננו: 'כי הרבה מאמרי חז"ל הנמצאים בספר רבות שנו ושלשו אותם בחמשה חומשי תורה ובחמש מגילות'.⁸⁴ המפתח הוא אפוא לאגדות שביתר החלקים, והוא מתחיל משמות רבה. אין ספק, שהמפתחות לא נדפסו בבית-דפוסו של זואן דגארה, אלא של זאניטי. האותיות, הנייר והצורה מעידים על כך. המסגרת הסובבת שם המפתחות היא מסגרת השער של ס' חרדים, שנדפס בבית דניאל זאניטי בשנת שס"א. אכן, ברוב הטפסים לא מצוי המפתח והביבליוגרפים לא ציינוהו והוא ספר לעצמו. אף למהדיר הספר בפירדא תנ"ב לא נודע המפתח, אבל המדפיס בפראג כלל אותו במהדורתו.

יפה תאר לבראשית נדפס שנית בפראג תמ"ט. בגלל השריפה נתעכבה הדפסתו עד טבת תנ"ב.⁸⁵ נראה, שעד פרשה מו נדפס בשנת תמ"ט, ומכאן ואילך — בשנת תנ"ב, שהרי מפרשה זו, ס' ב, האותיות שונות והפאגיאציה מתחילה בדף א. הספר חזר ונדפס תוך הזמן הזה בפירדא תנ"ב על-ידי המדפיס צבי הירש ב"ר יוסף הלוי. בין האוסרים לחזור ולהדפיסו היו גם חברי בית-הדין בפראג. דבריהם נכתבו בט"ו באב תנ"א. נראה, שלא ידעו שלפני-כן החלו השותפים להדפיסו בדפוסו של ר' משה כץ שבעירם. כדי שמהדורת פראג תצא לאור ויקונה פנו השותפים אל בית-הדין וקיבלו היתר, שבו הסבירו הטעם, שההדפסה בפראג החלה לפני מתן ההסכמה למדפיס בפירדא. מהדורת פירדא נדפסה דף על דף כבדפוס ויניציה.

יצאו כעשרים שנה אחרי שנשלם בדפוס חלק בראשית. בניו של ר' שמואל יפה נפטרו גם הם עד שנתעורר מנחם ב"ר יצחק יפה לעשות למען הדפסת ספרי זקנו. נראה, שאביו כבר התייאש, ולכך סידר את המפתח, והבן צעדיו היו מדודים. הלומדים, שהפירוש לבראשית נתפרסם אצלם ועסקו בו, חשו בחסרון פירוש כמותו ליתר חלקי הרבות, ואף הם, כנראה, לא סברו, שקרובה שעת הדפסתו.

אחד מחכמי פולין, ר' נח ב"ר פסח מפינסקא, דיין בקראקא, אמר לחבר בדרכו פירוש ליתר חלקי הרבות. ואכן, בשנת שצ"ד הדפיס בקראקא פירושו לשמות רבה, וקראו ס' תולדות נח. בשער נדפס: 'זה ספר תולדות נח חלק שני לחיבור יפה תואר שחיבר האלוף המרומם הגאון מהר"ר שמואל יפה זצ"ל אשכנזי על בראשי רבה והוא ראשון לחיבורו... ובמקום שסיי הרב בעל יפה תואר שם התחיל... ורעיי בתר רעיי אזיל בפעמי' ודרכו של בעל יפ"ת'.⁸⁶ בהקדמה הוא כותב שהשלים פירוש המדרש בדרכו של ר' שמואל יפה וגם מספר בראשית רבה העתקתי מיפה תואר בקוצר מלותי והוספתי משלי'.⁸⁷

84 לא מובן כיצד ר' יצחק גרשון ב'הערת המגיה' שבסוף המפתח חוזר על דברי ר' יצחק יפה אבל מייחס את סידור המפתח לר' שמואל יפה. ואולי צ"ל 'מפעלות [בן] הרב המחבר'?

85 ראה הסכמת בית-הדין של פראג, מעבר לשער.

86 עיין גם בהקדמה, דף ב ע"ב.

87 שם, דף ב ע"ג.

5. ס' יפה תאר – פירוש שמות רבה וויקרא רבה

משנתעורר ר' מנחם יפה להדפיס את ספרי זקנו לא התחיל בפירוש המדרש, אלא בספר הדרושים שהוא קטן ממנו. יצאו שוב כעשרים שנה עד שיכול היה לעסוק בהדפסת ס' יפה תאר. הוא כותב, שנסע לאיטליה 'דרך ליגור'ני... עם בני יחידי ואחוות מריעי ועמי שאר הספרים היפה תאר וספר יפה ענף על חמש מגילות אדעתא להדפיסם מהוני ואוני...⁸⁸ בלב ים התנפלו עליהם שודדיים, 'פגעו בנו בים צרה ספינות ג'יזאיריליש'⁸⁹ הצוררים ואויבים וישללו אותנו...'. השבאים הביאום לאי רודוס ועמדו עליהם להרגם, לבסוף ניצלו, וגם כתבי-היד ניצלו. דומה עלי, שאותה שעה נפגעו כתבי-היד במים, שהרי כפי שהם בידנו, הדפים דבוקים והאותיות ניטשטשו. ר' מנחם איבד כספו, לפיכך החליט לחזור לקושטא ולהדפיס את חיבורי זקנו בעירו. בשנת ת"ח הדפיס את החלק הקטן על ויקרא. הדפוס בקושטא היה אז בסימן ירידה. האותיות שחוקות ושבורות, ואכן, כרבע הספר סודר באותיות אלו. 'וארא והנה המלאכה נמבזה ונמס, אותיות פורחות באויר... והכתב מטושטש... בסבת התישן האותיות' בשכבר היו מימים רבים. כיוון שכך, נתיאש מן הדפוס. לעזרתו באו בני הגביר דוד בן וילייסיד שנתנו למדפיס כסף רב ליצוק אותיות חדשות, ואז יצא הספר נאה בצורתו. מן הדפוס הראשון לא שרד דבר. חלק זה חוזר ונדפס פעמיים, בולצבך תמ"ח ובווילמרשדורף תע"ד.

כאמור, פנה ר' מנחם יפה לעשירים שילוהו כסף, 'והקרן יהיה צבור ומונ"ח ע"מ להחזירו לבעליו המלווים'⁹⁰ ממכירת הספרים. אף-על-פי שבזכות ס' יפה תאר חודשו אותיות הדפוס בקושטא, לא זנח ר' מנחם יפה תקוותו 'לעשות המלאכה הזאת מאותיות חדשות יהיו ביתר שאת מדפוס פראנקיא"ה'⁹¹ אלא שלשם כך היה צורך בהוצאה מרובה. יהודי קושטא סייעוהו בהוצאת חלק ויקרא ונתנו לו 'ארבע מאות שקל כסף', ובאותם הימים נחלצו לפדות את יהודי פולין, בכך מיצו את יכולת הנתינה שלהם, 'אשר בזבזו יותר מחומש בקרן למצוה רבה פדיון שבויים.'⁹² אחד מעשירי קושטא, ר' יוסף ישורון, נוהג היה לזמן לביתו תלמידי חכמים ללמוד במדרשי הרבות 'ויהי בראותו כי אזלת יד ההבנה מס' שמות ואילך לבלתי היות שם פירוש הרב זלה"ה... אמר בטח בה' ועשה טוב כל מחסורך עלי'. הוא כתב אל אחיו העשירים בוויניציה שיספקו את כל צורכי ההדפסה מכספו. ר' מנחם יפה פנה בהקדמתו אל הציבור שיקנה את הספר כדי שיוכל להדפיס החלקים האחרים. הספר

88 הקדמה לויקרא רבה, דף ב ע"א; ועיין: הסכמה ורשות, עמ' 281–282.

89 ג'יזאיריליש בספרדית, כלומר, מג'זאיר, אלג'יריה, הם הקורסארים.

90 הקדמה לויקרא, דף ב ע"ב.

91 שם, שם.

92 הקדמה לחלק שמות, דף [ב ע"א]. ועיין: הסכמה ורשות, עמ' 281–285.

נשלם בשנת ת"ז ונדפס ב-650 טפסים.⁹³ הגיה את הספר ר' משה זכות, הוא כתב הקדמה וסידר את המפתחות והוסיף בגליון ציונים והערות משלו. חכמי קושטא וויניציה אסרו לחזור ולהדפיסו במשך עשרים שנה בלא רשות נכדו של המחבר. אכן, המהדורה השנייה נדפסה בפראג תמ"ט (ולמעשה תנ"ב), כשתים-עשרה שנה אחרי-כן.

6. ס' יפה תאר — פירוש במדבר רבה ודברים רבה

חלק במדבר ודברים לא נדפס.⁹⁴ בשנת תנ"ו הודיע ר' שמעון בכר יעקב שד"ר צפת, שיש בדעתו להדפיסו.⁹⁵ כתב-היד המקורי שמור בספריית האוניברסיטה בקיימברידג', ס' Add. 1242, ותצלומו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים. שם הספר והמחבר אינם רשומים עליו. הדף הראשון חסר ובראש דף ב כתב נכדו: 'זה הספר של החלש ורפה מנחם בכ"ר יצחק זלה"ה בכמהר"ר שמואל יפה זלה"ה'. אף הוא כתוב באותן הכתיבות השונות של חיבורי ר"ש יפה שבכתב-יד, דפיו ניווקו במים והאותיות ניטשטשו כמותם. במדבר בדפים ב—מט (1—48) וחסר דף ג, סוף במדבר ותחילת דברים; דברים בדפים א—צח (49—144). חלק זה כולו בכתיבה הדקה. בסופו קולופון: 'ברוך רחמנא דסייען [הוא יפרקינן] וישובינן. תהלה לאל גומר עלי שזיכני להשלים פירוש המדרש הגדול הזה ביום ב' בעשור לחודש המהודר הוא חדש אדר משנת מ"א דבר ה', פה העיר אדריאנופול' (144ב).

7. ס' יפה ענף וס' יפה קול — פירושי רבות למגילות

פירוש רבות למגילות, ס' יפה ענף, הוא חיבורו האחרון של ר' שמואל יפה שכתבו לאחר שהשלים את פירושם של שאר המדרשים.⁹⁶ וסיימו בל"ג לעומר שנ"ג. כתב-היד הגיע לידי ר' שמעון בכר יעקב בהיותו בשליחות צפת, כנראה באיטליה, וזה אמר עליו: 'יהי אצלי שעשועים יום כל ימי היותי בערי איטליא'. בהיותו בשנת תנ"ה בפראנקפורט דמיין עלתה על דעתו 'להדפיסו לשם עה"ק צפת כמטיל מלאי לכיס ת"ח'. כלומר, להוסיף הכנסה לצפת מהדפסת הספר, אך לא נסתייע הדבר בידו. נסע לפראג, וגם שם לא יכול היה

93 ראה הסכמת רבני קושטא משנת תט"ו, דף [ד ע"א].

94 ר' שבתי בס כתב, שחלק במדבר נדפס בקושטא (שפתי ישינים, אמשטרדם ת"מ, אות ר, סי' 23, דף ע ע"ב). ועל פיו רוואניס (לעיל, הערה 20), ב, עמ' 59. ברם, כבר השיג עליו החיד"א בס' שם הגדולים. אין ספק, שנתחלף לו בס' ויקרא.

95 ראה דבריו בסוף ס' יפה ענף, פראנקפורט דאודר תנ"ו.

96 בראש הפירוש לשיר השירים כתב המחבר: 'אחרי רואי כי הפלה ה' חסדו... להשלים פירוש מדרש הרבות... ואחריו פי' אגדות גמ' דבני מערבא... ואחריו כן פי' מדרש שמואל... נתתי אל לבי לפרש ג"כ מדרש ה' מגילות רבתי שהוא ג"כ שכן ומצרן למדרשות הנז'... (יפה קול, דף א ע"א).

להדפיסו. בפראג ובקהילות פיהם קיבץ, מלבד נדבות צפת, גם כסף להדפסה, ור' דוד אופנהיים כתב לכל קהילות מעהרין לנהוג כך. לבסוף הגיע לפראנקפורט דאדור, ושם הדפיסו בשנת תנ"ן, ⁹⁷ אבל רק על שלוש המגילות רות, אסתר ואיכה. לדבריו לא הדפיס את הפירוש על שיר השירים משום שכבר 'הודפסה זה שנתיים', ⁹⁸ וסבור היה להדפיס את הפירוש לקהלת. ברם, מהדורה זו אינה ידועה. כלום אחד המהדירים של חלק בראשית בשנת תנ"ב הדפיס גם את הפירוש לקהלת רבה ואבד ? ושמא נתחלפה לו מהדורה חדשה לבראשית בפירוש קהלת שבכתב-יד ?

הפירוש לשיר השירים וקהלת היה באיזמיר בכתב-יד בידי ר' חיים בירב, מצאצאי ר' יעקב בירב ואביו של ר' יעקב בירב בעל זמרת הארץ. חותנו של הבן, ר' חיים אבואלעפיא, מרביץ התורה באיזמיר, הדפיסו בעירו בשנת תצ"ט וקרא לו שם 'יפה קול'.

כ"י ס' קהלת שהיה באיזמיר דומה שהוא שנתגלגל לספרייה הלאומית בפאריס; סימנו 151, ובו 137 דפים ⁹⁹ (צילום במכון לתצלומי כתבי יד). אין ספק, שהוא כתב-היד המקורי שהיה בידי המחבר. בסופו כתוב: 'ותשלם כל המלאכה, שמורה וערוכה, בשעת ברכה, בחסד האל, נותן ליעף כח ואל. ביום ל"ג למספר בני ישראל, בשנת ג' ה' יתן הטוב ו'א'ר'צ'נ'ו' תתן יכולה. ¹⁰⁰ פה קושטאנטנינה העיר הגדולה. אקרא לאל"ם עליון ומרומם על כל ברכה ותהלה, יתן שאלתי ובקשתי ויואל אלוה ויאבה להאיר עיני בתורתו לילה ויומם לא יכבה, עד ימלא בידי כאשר בלבבי עשות ספרים הרבה' (137ב). כתב-יד של ס' יפה ענף לקהלת בכתביה איטלקית יפה (116 דפים, פוליו) היה בידי מוכר הספרים ר' ליפא שוואגר בהוסיאטין והוא רשום ברשימתו אוצר כל חמדה, ¹⁰¹ ס' 164. דומה, שהוא כתב-היד שהיה בידי ר' שמעון בכר יעקב.

8. ס' יפה לבדיקה — מפתח לאגדות חז"ל

אחרי שהשלים חיבורו יפה תאר נתעורר ר' שמואל יפה לחבר מפתח לאגדות חז"ל, וכך הוא כותב בהקדמה לס' בראשית: 'זה לי כמה ימים חברתי קונדריס קראתיו יפה לבדיקה אשר הוא ציונים בכל אגדה ואגדה בכל מקום שתמצא האגדה ההיא גם כן במדרש הזה ובזולתו מהמדרש'... והוא כ"י בודליאנה באוקספורד, ס' 2264 (קטלוג גויבאואר, עמ' 786). כתב-היד נכתב בידי שני סופרים. יש בו עד דפים, ואינו שלם בסופו. חיבור זה ראה חיד"א בכתב-יד. ¹⁰²

97 עיין: מ' בניהו, 'אגרות מצפת לטורינו משנת תנ"א על שליחותו של רבי שמעון בכר יעקב', קובץ מחקרים לזכרו של הרב דריוש דסניין, טורינו—ירושלים תשכ"ט, עמ' ז—ח.

98 ראה דבריו בסוף הספר; וראה: הסכמה ורשות, עמ' 284.

99 צוטברג בקטלוג שלו, עמ' 16, לא זיההו, וכתב שנכתב בשנת שמ"ח.

100 תה' פה: ג. התאריך הוא ל"ג לעומר, יח אייר שנ"ג.

101 הוסיאטין תרס"ו, עמ' 31. מחירו היה 200 מארק.

102 שם הגדולים, ערך ר' שמואל יפה.

בראש החיבור באו דבריו אלה: 'אמר שמואל בכה"ר יצחק יפה זלה"ה. אחרי ראותי אגדות תלמוד הירושלמי ומדרשי הרבות על התורה ועל חמש מגילות ומדרש תלים ומדרש שמואל אשר יש בתוכן כמה אגדות הובאו בב' או ג' מקומות מהנז' בשנוי רב או מעט, ומה החתום במקום א' נגלה ממקום אחר. ראיתי להציב ציונים להורות על מקומות כל האגדות בכל מקום שהם על סדר המדרשות הנז' ולא יצטרך לציין על כלן וכל א' מהם, רק במקומה הא' אציין על כל מקומות האגדה ההיא ובשאר מקומותיה אציין על מקומה הראשון, ומשם יקח המעיין ללמוד על כל המקומות. וקראתי שם קונדרים זה יפה לבדיקה, שעל ידו יבדקו כל חלופי נסחאות האגדות' (דף 1א).

המפתח הוא לפי סדר המדרשים. פותח בבראשית רבה, וממנו מציין למקומות האחרים, וחותם באגדת שמואל. דומה, שהוא הראשון שהעיר על המקבילות שבמדרשי חז"ל והתלמודים בצורה כה ברורה, ואף הכין מפתח לצורך זה, שחשיבותו לא פגה גם היום. כבר בס' יפה מראה הדפיס מפתח האגדות שבירושלמי 'על פי סדר המדרשות', שהוא יסוד לס' יפה לבדיקה, ומכל-מקום ערוך באותה השיטה.¹⁰⁸

9. ס' יפה נוף — פירוש על מדרש שמואל

'יפה נוף'. פירוש על מדרש שמואל. חיברו אחרי שהשלים ס' יפה מראה, ונגמר בט' אדר שני"ג. כ"י בודליאנה סי' 161 (קטלוג גויבאואר, עמ' 27).¹⁰⁴ זהו כתב-היד היחיד שלא שרד ממנו טופס המחבר; הוא כתוב בכתיבה אשכנזית, והשער צויר בזמן מאוחר. וזה אשר כתוב בו: 'ספר כ"י המכונה יפה ענף חברו הרב הגדול מה"ר שמואל יפה בעל יפה תואר והוא פי' על מדרש שמואל. ברי, ששם החיבור נתחלף. נכדו ר' מנחם יפה כתב בשנת שפ"ה, שברצונו להעתיק גם ס' יפה קול. הפירוש לשיר השירים רבה שנקרא כך בדפוס ודאי, שהמחבר כללו בס' יפה ענף. לעומת זאת ס' יפה נוף לא נזכר בדברי ר' מנחם. כלום נתחלף גם יפה נוף ביפה קול? וזו פתיחת המחבר לפירושו:

אמר הצעיר באלפי שמואל בכה"ר יצחק יפה זלה"ה. אחרי חנני אלי"ם להיות עוזר לי בפירוש מדרש רבות אשר קראתי בשם יפה תואר, וגם שמע בקולי לתמוך בימיני בפירוש אגדות תלמוד הירושלמי אשר קראתי בשם יפה מראה, אקרא לאל"ם עליון יאזרני חיל להתחיל ולגמור פירוש מדרש שמואל אשר קראתי בשם יפה ענף, להיותו

103 יפה מראה, דף שכח ע"א — שלא ע"ב.

104 לדברי גויבאואר נעתק כתב-היד בשנת שפ"ה מכתב-יד שהיה בידי ר' משה קמחי. ברם, לא מצאתי זכר לזה בכתב-היד. גויבאואר נשתבש בדברי חכמי קושטא שבראש הספר. אבל הם אמרו שכתב-היד היה בשיבת ר' חיים קמחי.

סעיף מענפי המדרשות הנו' ושדינן נופו בטר עיקרו.¹⁰⁵ ובכל אגדה המחודשת במדרש הזה אכתוב עליה כאשר יורוני מן השמים. ואמנם באגדות אשר נאמרו במדרש הנו' לא הוצרכתי עתה לעיין על פירושם שכבר פירשתים שם, ומ"מ הבאתי פירושם גם בזה כדי שימצאם המעיין פה ולא יצטרך לחזור אחר המדרש ההוא, ומה גם כי לעולם צריך תוספות ביאור מה בקשור אותן האגדות שבאו גם במדרש הזה כל אחד לפי מקומה. ובשם אלינ'ו נדגול (א1).

בסוף הספר כתב: 'נשלם פי' אגדת שמואל תהלות ותשבחות לאל אלהי ישראל. והיתה השלמתו בט' לחדש אדר משנת שמח"ה פה העיר קושטאנטינה' (147ב).
חכם אשכנזי שהיה בקושטא, ר' זאב ב"ר יעקב, ביקש להדפיס ס' יפה נוף ואף קיבל הסכמה מחכמי קושטא בשנת תקכ"ו או תקל"א, וזו צורפה לראשית הספר (א2). ונביא את עיקר דבריהם:

הדור אתם ראו ספר... אשר און וחקר ותקן... ראש המדברים... הרב המופלא כמהר"ר שמואל יפה זלה"ה... קרא שמו יפה ענף... אור גנוז ונעלם חתום באוצרותיו מהשר והתפסר עטרת חכמים ראש המשכילים החכם השלם סיני ועוקר הרים כמהר"ר חיים קמחי נר"ו... הגיע להוציאו לאור... על יד הזוכה ומזכה את הרבים החכם הנעלה כה"ר זאב בכמהר"ר יעקב איש תם ז"ל... הואלנו לעמוד לימינו לעשות לו סמוכות שלא ימוט בהדפסתו ח"ו... ששום בר ישראל לא ישלח ידו להדפיס הספר הזה בעוד עשר שנים... החותמים בקושטנדינה בסדר בריתי שלום שנת וע"ל מושיעים בה"ר ציו"ן. ברוב עוז ושלום. אברהם קמחי, שמואל הלוי, חיים אלפאנדארי, יאודה רוזאניש.

10. ס' יפה עינים (דרושים) וס' כתבי הקדש (פירוש המקרא)
דרושו בקהל קיבצם ר' שמואל יפה עצמו, וקרא להם 'יפה עינים'. חלק ראשון הדפיס נכדו ר' מנחם¹⁰⁶ באמצעות ר' יהודה אריה ממודינה בוויניציה שצ"א. חכם זה הגיה וכתב הקדמה ושיר בשבח הספר.¹⁰⁷ בסופו נדפסו 'נימוקים על קצת לשונות מהר"ר אליה מזרחי ז"ל בפירושו על רש"י ז"ל'.¹⁰⁸

105 עיין תוספתא שביעית א: ה.

106 בהקדמה לס' יפה תאר, ויקרא, כותב ר' מנחם, שחילק כמה טפסים מספר זה חינם למי שלא יכול היה לקנות ספר.

107 דף [ב ע"א], נכלל גם בס' דיואן לר' יהודה אריה ממודינה, מהדורת ש' ברנשטיין, פילדלפיה תרצ"ב, ס' לט, עמ' 84.

108 דף קפו ע"א — קפט ע"ד. ועיין להלן, עמ' 451, והערה 190.

נראה, שדרושי הראשונים לא כללם ר' שמואל יפה בס' יפה עינים, ואי־אֵתה יודע אם שוב לא נמצאו בידו או שלא סבר להדפיסם. כמה מהם מצויים בידנו. ר' יוסף ב"ר שלמה אלצייג, מחכמי קושטא בזמנו, העתיק בספרו 'דברי חכמים' כמה וכמה מדרושי ר' שמואל יפה הראשונים וכן ביאורי מאמרים שלו. שני חלקים מחיבורו נשתמרו בכתב־יד, האחד בספריית הרוזנטליאנה שבאוניברסיטת אמשטרדם, וסימנו 1807 C 29 (צילומי במכון לתצלומי כתבי יד) והשני במוזיאון הבריטי, סי' 393 (קטלוג מרגליות, ב, עמ' 46). החלק הראשון של כ"י רוזנטליאנה, מדף 304א ואילך, ניכר בייחודו (לפניו דפים אחדים בלתי־כתובים). הדרושים הם ארוכים מסוגם של דרושי ר' שמואל יפה, והכתיבה דומה מאוד לכתב הדק שבחיבוריו. אכן, בסוף דרוש להספד משנת שי"ב כתוב: 'נאם שמואל יפה' (312ב). הדרוש שלאחריו הוא לחופה, ואף הוא מן השנה ה"ל, ושמו של ר' שמואל יפה עליו (313א—317א). אחריו בא דרוש לנפטר משנת שי"ד (317א—319א). מכאן ואילך דומה שהכתיבה היא מיד אחרת, אבל הדרושים הם לר' שמואל יפה וניכרים בחתימתו: 'דרש חברתי לחנך בו תלמיד אחד בק"ק זעפראן בכ"ט לסיון השי"ו פה קושטנדינה' (320ב—326ב); הדרוש להספד אביו (326ב—331ב).¹⁰⁹ הכתיבה הדקה חוזרת באותו עמוד שבו מסתיים ההספד, ובו מתחילים גם ביאורי מאמרים ודרשות של המאסף עצמו.

בכתב־יד זה נמצא גם ביאור מאמר 'ממהר"ר שמואל יפה' (234א). לעומת זאת, בחלק האחר שבגנוזי המוזיאון הבריטי מרובים המאמרים שר' שמואל יפה פירשם, אף הובאו ביאורי מאמרים שהכותב שמע מפיו בבית־המדרש: 'תנחומא פ' כי תצא ... ועז"ה [ועל זה הדרך] פ' מוהר"ר ש"ס¹¹⁰ במאמ' זה ... והה"ר שמואל יפה ג"ר אמר ...' (סי' קכז, 77א).

ואלה הם המאמרים שבכ"י המוזיאון הבריטי:

1. ב"ר פס"ב. מה בין מיתת נערים כו'¹¹¹ ... מהר"ר ש"י (קלו, 80א).
2. תנחומא פ' לך לך [כ]. וכי מאחר שהב"ה חבב את המילה .. מההר"ש יפה גר"ו (קנ, 84ב).
3. שלהי סנהדרין. כל הרוצה ליהנות. רשע שמת טובה בא לעולם¹¹² ... מהה"ר שמואל יפה גר"ו (קנב, 85א).
4. סוף ערבי פסחי' [קיט ע"ב]. עתיד הב"ה לעשות סעודה לצדיקי' ... מהה"ל (קנג, שם).
5. פ' מצות חליצה. הנודר כאלו בנה במה¹¹³ ... ג"ז [גם זה] מהה"ל (קנד, שם).

¹⁰⁹ הספד זה יודפס ברצות ה' בקבץ על יד, ספר ח (ראה לעיל, הערה 1).

¹¹⁰ ר' שמואל סבע, שממנו המאמר הקודם. ועיין לעיל, עמ' 421, ליד הערה 13.

¹¹¹ פרשה סב: ה. יפה תאר, דף שע ע"א.

¹¹² משנה סנהדרין יא: א; בבלי שם, קיב ע"ב; והנוסח הוא: רשע אבד מן העולם טובה באה לעולם.

¹¹³ צ"ל: פרק בית שמאי, דף קט ע"ב; גדרים כב ע"א; גיטין מו ע"א.

6. במדרש קהלת [יא: יג] שמח בחור בילדותך... משל לבורח מן הקוסטיגר... ג"ז מהנ"ל ג"ר (קנה, 85—86א).
 7. איכה רבתי פ"ד, 114 ר' אבהו פתח והמה כאדם עברו ברית וכו' [הו' ו: ז]... מהה"ר ש"י (קסט, 88—ב).
 8. תנחומא פ' תצוה [א]. ילמדנו רבי' קטן לכמה נמול... [92א] וכבר תירץ מהר"ר ש"ס גר"ו... מהה"ר שמואל יפה יצ"ו (קעד, 91—93א).
 9. הקדמה להרש"י. ידוע שלא יקנה האדם שם וזכרון רק במה שיעשה ויחדש מזולתו (קצ, 113א).
 10. שמות רבה פל"ג [א]. הה"ד כי לקח טוב נתתי לכם וכו' [מש' ד: ב]. יש לך אדם לוקח מקח יש בו זהב ואין בו כסף... מהה"ר שמואל יפה יצ"ו (רג, 122א—ב).
 11. מסכת מגילה [ג ע"א]. ויהי בהיות יהושע ביריחו כו' [יהו' ה: יג]. א"ל על איזה מהן באת כו'... מהר"ר שמואל יפה יצ"ו (שמא, 194א).
 12. ע"ש [עוד שם, כה ע"ב]. האי מאן דשפיר שומעניה שרי לשבוניה כו'... מה"ר ש"י יצ"ו (שמג, 194ב).
 13. במדרש אסתר [א: יא]. אמר ר"י אומות העולם אין להם ישיבה (שמד, שם).
 14. ירוש' דפ"ק דר"ה [פ"א ה"ג, ז ע"ב]. א"ר סימון כתי' רבות עשית כו' [תה' מ: ו]. א"ר לוי למלך שהיה לו אורלוגין. י"ל מה כונת המשלים האלו... מהרש"י יצ"ו (שנב, 196ב—198א). נזכר 'והרי"ל פי', והוא רבו ר' יצחק ו' לב ואולי ר' יוסף ו' לב.
 15. במ"ר פי"ב [ב]. הה"ד האנוש מאלוה יצדק [איוב ד: יז]. כשנכנס יעקב כו'. לפי שכל הנדחה ממקומו המיוחד ללכת למקום א' שאינו מענינו לא ישמח ויגל... מההרש"י יצ"ו (שנה, 198ב).
 16. ירושלמי דבכורים [פ"ג ה"ג, יא ע"ב]. חכם, חתן, נשיא גדולה מכפרת. י"ל בט' הכפרה בג' אלה, עם היות שכי' כתב בס' עין יעקב ב' דברים... מהה"ר שמואל יפה יצ"ו (שנו, 198ב—199א).
 17. במסכת תענית [ה ע"ב] גבי יעקב אבי' לא מת כו'. לסוף א"ל לבריד לן מר... מה"ר שמואל יפה יצ"ו (שפא, 206א).
- מלבד זה נבלעו באוסף זה גם כמה דרשות של ר' שמואל יפה :
- סי' קלט (81—83א), נאמר בימי המגיפה, ונזכר בו גם עניין מיתת בנים : 'פ"ק דכתובות [ח ע"ב]. ר' חייא בר אבא מקרי בניה דר"ל הוה כו'... ומוהר"ר ש"ס גר"ו הק'... [81ב]... ומוהר"ר ש"ס גר"ו אמר'. בסוף ההספד כתוב : 'וסיים מעין המאורע ברוך עוצר המגפה.

114 פתיחתא דאיכא רבתי, ד.

115 בר"ר סח : ג ; יפה תאר, דף שצג ע"ג ; ושם : 'ושמעתי... שהווג על ד' פנים'.

ממהר"ר שמואל יפה נר"ו. מכאן יש להניח שדרוש זה רשם ר' יוסף אלצייג מפי הדרשן (וראה להלן, ליד הערה 120).

סי' קעה (93—95א) לא נאמר בו של מי הוא, אבל כל הצרור שלפניו ושל אחריהם מחיבורו של ר' שמואל יפה: 'דרש לחתן. גרסינן במס' יבמות פ' הבא על יבמתו [סב ע"ב]. כל השרוי בלא אשה שרוי בלא טובה.'

סי' קעו (95—99ב): 'למילה. בשלהי פ' ד' נדרים [לא ע"ב] תנן. ר' אלעזר בן עזריה או' מאוסה ערלה שנתגנו בה הרשעים. ובסופו צוין: מהרש"י.

סי' תז (241—248א): 'דרש אירוסין להרש"י נר"ו. ברכתי לכם וצויתי את ברכתי לכם [וי' כה: כא]... בב"ר פס"ח מצינו בתורה בנביאים ובכתובים שאין זווג של איש אלא מן הב"ה...¹¹⁵ ידוע שענין האהבה על ג' פנים...'

חלק זה של הדרושים לא נכלל בס' יפה עינים. הכול מציינים, שבכתב־היד היה חלק ב. הנכד ר' מנחם, שהדפיס חלק ראשון, אינו מזכיר אלא 'עוד ספרים נמצאים בידי מהרב זלה"ה, ומה טיבם לא הגיד. אין ספק, שר' שמואל יפה עצמו קיבץ את דרושיו בכמה חלקים, שכך הוא מזכיר ספר זה בחיבוריו האחרים: 'וכדפי' ביפה עינים ח"א פ' בחוקותי';¹¹⁶ 'כבר ביררתי הדברים ביפה עינים ח"ב פ' וישלח'.¹¹⁷ ולא עוד אלא שהוא מרמז גם לחלק שלישי: 'וביפה עינים ח"ג פ' אמור גבי והכל מתוקן לסעודה פירשתיו'.¹¹⁸ את הדרשות ערך בסדר הפרשיות וכלל בכך גם דרשות להזדמנויות, אם הדרשה היתה באותה סידרה או שהיא סובבת על פסוק שבפרשה.

והנה כתב־יד של דרשות על הפרשיות ולהזדמנויות של ר' שמואל יפה נמצא באוסף בניהו. שם הספר לא צוין בו, אבל אתה מוצא בו בדף 200א את המובאה מפרשת אמור. מה שאין כן הרמזות לחלק שני, שהללו אינן בו. בכתב־היד 255 דפים גדולים, אף הוא כתוב בכתובות שונות, ובו תיקונים והוספות רבות בגליון מידי המחבר עצמו. כתב־היד היה בחלב, ובשני מקומות בא שמו של ר' חי משה פיגזטו, החכם והאספן הנודע מחלב (20א, 42א). בגליון רשם הסופר את שמות החכמים שדבריהם הובאו בספר, ואף רימז לדברי המחבר עצמו במלה 'ולי'. דפים הרבה גוון הדין דהה, וגראה שטבע במים. התאריך האחרון המצוי בו הוא שנת של"ז, אבל נראה שחלק זה הוא האחרון, שהרי בסופו נכתבו הדברים על פטירת המחבר.

קשה לדעת איזו שיטה נקט המחבר בסידור דרושיו, מלבד זה שנעתקו בסדר הפרשיות. בחלק ראשון אתה מוצא דרשות משנת שכ"ד, הוא הדרוש לעת התמנותו רב בקהל, וכן 'דרוש על ס"ת שהוקדש... בק"ק בשנת השמ"ב';¹¹⁹ 'דרשתי על חברת ת"ת בשנת

¹¹⁶ יפה מראה, דף מז ע"ג.

¹¹⁷ יפה ענף, קהלת, כ"י פאריס 151, דף 78ב.

¹¹⁸ יפה תאר, וי' יג: ד, דף פא ע"א.

¹¹⁹ יפה עינים, דף קפח ע"ב.

השם"ג.¹²⁰ בכתב־היד מצויים דרושים מלפני שנים אלו: 'להספד שני בני ה"ר יעקב ארינוס בשנת השכ"ו' (א35); 'דרשתי לפטירת החכם מה"ר יחיאל אשכנזי נ"ע בג' לחשון השל"א' שבו נזכרו מגיפה ושריפה גדולה שפרצו אז בקושטא (ראה לעיל, עמ' 439), וכן יש בו הספד על אחיו משנת של"ז (254ב; וראה לעיל). בדרושים אלה יש כמה ידיעות היסטוריות נכבדות, אבל גם הדרשות כשלעצמן יש בהן עניין, דרך־משל — הדרוש על החכמות והמדעים (א180).

דומה, שרק חלק קטן מדרושי נכלל בס' יפה עינים. ר' שמואל יפה דורש היה בכל שבת ושבת, בתקופות השנה ובמאורעות מיוחדים. בחלק ג הוא מרבה להזכיר דרושים של השנה הקודמת. כגון: 'וכבר הסכמתי אני בזה והרחבתי עוד בדברים בדרוש אשתקד' (א126); 'שהארכתי בזה בדרוש פ' במדבר דאשתקד' (א130). הוא אף מציין ההספד על אביו: 'וכמו שפירשתי בדרשתי על פטירת אבא מרי זלה"ה' (ב239), שלא נשתמר אלא בכ"י ר' יוסף ב"ר שלמה אלצייג. אי־אתה יכול לומר, שדרושים אלה לא היו כתובים לפניו ולכן לא נכללו בס' יפה עינים, שהרי אין ספק, שהספד כגון זה שעל אביו היה חשוב בעיניו, ועצם הדבר שהוא מרמז לדרושו שעל הפרשיות מחייבנו לומר, שכתובים היו בספר.

יותר מארבעים שנה דרש ר"ש יפה בקהל, למן שנת שי"ב ועד פטירתו, ודרושי הללו אם היו נקבצים כולם היו מפרנסים קבצים גדולים וחשובים. גם אין הדעת נותנת, שנתפזרו ונתחלקו בחיבוריו על המדרשים, שהרי הם מצוינים כחטיבה לעצמה, ועוד שר' שמואל יפה לא היה מונע עצמו מלחזור על הדברים במקום שהעניין הצריך זאת. כלום לא כינס בספרו יפה עינים אלא הדרשות שסבור היה להדפיסן בלבד?

בס' יפה עינים שיקע ר' שמואל יפה פירושים שלימים לחמש מגילות¹²¹ ומסכת אבות.¹²²

120 שם, פרשת מקץ, דף כט ע"ד.

121 פירוש אסתר בפרשת פקודי, כ"י בניהו, דף 121ב ואילך. הסברו של דבר בהקדמת ר' יצחק ו' אריו לס' דרשות שלו על התורה 'תנחומות אל' (שאלוניקי של"ח):

מפרשת בראשי' עד פרשת תרומה ותצוה אשר אין מנהג קבוע לקרוא בהם דבר מסוים, אביא ברובם מזמור אחד בכל פרשה... ומפרש' תרומה והלאה אשר המנהג קבוע לקרוא בהם דבר מסוים, אביא בהם פסוקים כפי המנהג הקבוע לקרוא בבתי הכנסיות... ולכן אביא קצת מגילת אסתר בפרשת תרומה ותצוה, ואביא קצת מגילת שיר השירי בפרשת ויקרא וצו, ואביא קצת ספר משלי מפרשת שמיני עד בחוקותי. וגם בהם אביא קצת משניות ממסכת אבות אשר המנהג קבוע לקראתם בין פסח לעצרת. ואביא קצת מגילת רות בפרשת במדבר סיני וקצת איוב מפרשת נשא עד פרשת בלק וקצת מגילת איכה בפרשת פנחס מטות ומסעי. ואביא בפרש' דברים מזמור על נהרות בבל, וקצת ספר דניאל מפרשת ואתחנן עד פרשת שופטים... (דף 1 ע"ד).

122 הקדמה למס' אבות ופירוש הפרק הראשון היא הדרשה לפרשת שמיני; יפה עינים, דף צב ע"ג ואילך.

בפרשה שחל בה מועד קריאת מגילה מן המגילות ובסמוך לה פירש את המגילות, כל שבת חלק. ולא עוד אלא שבס' יפה עינים מפרשת עקב ואילך אתה מוצא פירוש כמעט שלם לדניאל.¹²³

שלא כמחברים אחרים, שמן הדרשות באו לחיבור פירוש למקרא, חיבר ר' שמואל יפה ס' 'כתבי הקדש' על התנ"ך. חיבור זה נזכר כמה פעמים בספריו. כגון: 'ובס' כתבי הקדש סימן ככ"ט הוספתי לקח בפסוק זה', במשלי; ¹²⁴ 'ובס' כתבי הקדש סי' של"ד הארכתי בפ' נצור בני מצו' אביך.¹²⁵ וכן בחלק שנותר בכתב-יד: 'ובס' כתבי הקדש סי' רפ"ג הארכתי עוד בפ' פ' זה [ודגלו עלי אהבה] (163ב); 'ובס' כתבי הקדש סי' ש"ו הארכתי עוד בפ' פ' זה [שובי שובי השולמית] (162ב). אבל במקום אחד יזכיר 'ועל דרך זה פירשתי... בנימוקי על תהלים' (33ב). מכאן שהחיבור הקיף כנראה את כל ספרי המקרא, גם את המגילות שעל מדרשיהן חיבר פירוש. דומה, שהחיבור היה גם על החומש, אף-על-פי שדרושו כוללים גם ביאור לפרשה.

נפנה עתה לומר דברים אחדים להערכת חיבוריו.

ג. דרך חיבוריו וערכם

חכמי-ישראל הגדולים בדורו בתורכיה היו מורי הוראה ומרביצי תורה, ושלחו ידם לחבר ולפרש בכל מקצועות היהדות. דרשו הרבה וכתבו הרבה ביאורי מקראות, אבל אלה היו חלקו של כל רב ומתכסיסי רבנותו, ולא עסקו באגדה אלא אגב עיון ולימוד ולצורך ההמון. יחיד הוא ר' שמואל יפה שמלכתחילה נתן כל חילו לפירוש כולל ומקיף למדרשי האגדה הגדולים והחשובים ביותר, והשלים מלאכתו כפי שערוכה היתה בפניו וכפי שעלתה במחשבתו.

בפירוש המדרש החל בנעוריו, וכאמרו: 'יגעתי מנעורי בספר... הנקרא בשמי יפה תאר. יסדתיו אף עשיתי לבאר ולפרש דברי מדרש רבה על חמשה חומשי תורה כי סתומים וחתומים הם במענה לשונותיהם ובהבנת כונת עניניהם',¹²⁶ כל עשתונותיו נתונים היו לחיבור זה ולא היתה שעה שלא הגה במדרשים ולא היה יום שלא כתב בו פירוש להם. לא מנעוהו טרדותיו ועבודתו, וכל ימיו היה יושב בפחד זה, שמא לא יזכה להשלים חיבורו: 'כי יגורתי שמא יפסיקוני מעברות טרדות הזמן'.¹²⁷

על דרך חיבור הספר ושיטתו אין טוב אלא להביא דברי המחבר בהקדמתו:

123 פרשת עקב, דף קג ע"א ואילך; פרשת ראה, דף קג ע"ד ואילך; שופטים, דף קנו ע"א ואילך; כי תצא, דף קס ע"ג ואילך; כי תבא, דף קסו ע"א ואילך; נצבים, דף קע ע"א ואילך.

124 יפה עינים, שמיני, דף צב ע"ד.

125 שם, דף צג ע"א.

126 הקדמה לספרו יפה מראה, דף ב ע"א.

127 שם, שם.

סבתי את לבבי על כל מדרש אגדה אשר מצאה ידי בבבלי ובירושלמי וזולתם... ובבואי אצל מפתן שערי מדרש הרבות על התורה, אשר הוא אבי כל מדרשי האגדות, מצאתי הפתח סגור, כי לא מצאתי בו פ' זולת מעט מזער ממלות הקשות אשר באו בספר הערוך. ואף כי קצת מן המתברים הביאו מקצת מאגדות המדרש הזה בתוך דרושיהם, כמו דרך אמונה ובעל העקדה, לא זכרו אחד מששים מהאגדות, וגם באותן שהביאו לא שתו לב לביאור אמתת הבנת כונת האגדה, רק לפרש כללותה לפי הדרוש המכוון להם, הן יהיה דרך דרש או פ' הלציי בלבד. לפיכך, יאמר, 'קבעתי עתים לשום לב להשכיל בפ' דברי המדרש... ואכתוב בספר כל העולה בידי דבר יום ביומו, ולתפארת המלאכה תרתי בלבי וחזרתי על כל ספרי המחברים הקדמונים אשר הזכירו בדבריהם שום א' מהאגדות להביא בתוך חבורי זכרון דבריהם בקצרה.'

בחיבורו זה החל זמן קצר אחרי בואו לקושטא ובטרם ימלאו לו שלושים שנה. בשנת שי"ט כבר היה כתוב הביאור לפרשה לט בס' בראשית,¹²⁸ אבל כנראה טרם יקרא לו בשם, ומכאן ואילך, כשהוא מזכיר פירושו לרבות, הוא כותב: 'עיי'ן ביפה תארי'. מכאן אתה למד על החיבה היתירה שנודעה לו לספר זה ממנו. הפירוש למדרש הקל עליו מאוד את הכנת דרשותיו, לפי שממנו לקח מלא חופניו והוא מרבה להזכירו ולציין לו.¹²⁹ ואף-על-פי שאמרנו, שהפירוש נכתב לשמו, בשיטתיות ובקביעות, מוצא אתה, שהרעיון לפירוש קדם בדרוש, ומשהשמיע פירוש בדבריו לפני הקהל חזר והרחיבו בס' יפה תאר.¹³⁰

השפעת ס' זכרון תורת משה על ר' שמואל יפה

דומה שלא נעשה ר' שמואל יפה אב ופטרון למדרש מכוח התעוררות עצמו בלבד, רוצה לומר, מזיקתו למאמרי חז"ל לצורך דרשותיו. אותה שעה שגמר בדעתו לחבר את הפירוש נדפס בקושטא ספרו של ר' משה ב"ר יוסף פיגו 'זכרון תורת משה' (שי"ב—שי"ג). בספר זה 'ימצאו רוב המאמרים והמדרשים הנמצאים בתלמוד בבלי וגם בתלמוד הירושלמי

128 ראה: בניהו (לעיל, הערה 1), הערה 94; פעמים אחדות יזכיר ר' שמואל יפה, כי בצעירותו נשאל על לשונות המדרש או שכבר אז פירש את דבריו. כגון: 'וכד הוינא טליא נשאלתי על זאת ואמרתי' (יפה תאר, בראשית נו: כ, דף שמ ע"ג); 'וגם אני כד הוינא טליא הייתי אומר שלהיות הידיעה מד' פנים: מקובלות, מושכלות, מפורסמות, נסיוניות' (שם צח: ב, דף תקטו ע"ג). ועיי' גם להלן, הערה 150.

129 בהספדו על אביו, דרך-משל, כשהוא מביא דברי בר"ר ט: כא, הוא מציין לפירוש, ואומר 'ואין צורך להזכיר כאן מה שכבר נכתב במקום אחר'. ראה: בניהו (לעיל, הערה 1).

130 בהספד הג"ל הוא מפרש את דברי בראשית רבה בפרשה צו, אבל אינו מציין את חיבורו, והדברים נמצאים ביפה תאר, דף תקיו ע"ב. ראה: בניהו (לעיל, הערה 1).

ובספר רבה' (עיי' בקולופון שבסוף קונטרס כט), והם סדורים ערכים-ערכים בסדר א"ב והמסכתות. בסדר הראשון בא 'זכר המאמרים והמדרשים ועניינים גדולים בכמות ובאיכות הבאים בתלמודינו הבבלי וגם המכוונים להם בתלמוד ירושלמי'; בסדר השני — 'מאמרי תלמו' ירושלמי אשר לא נמצאו כדמותם כצלמם בתלמודינו הבבלי' (סוף קונטרס כג); ובסדר השלישי — 'נעריך מדרשי רבה כל אח' ואחד לפי מעלתו כפי אפשרותינו, כי הגיעו לידי מירושלם עיר הקדש תוב"ב וסידרתם והדפסתם כדבר אדוני מירושלם' (קונטרס כד5). מפתח זה סדור לפי נושאים והמדרש.

לא זו בלבד שר' משה פיגו פתח לראשונה פתח למעיינים למצוא את המקבילות שבגוף המדרש ובתלמודים, שמהן אפשר לבוא ולברר את הנוסח ולעמוד על משמעות דברי חז"ל, אלא שגם סלל את הדרך למצוא פירושים להם, בטרם נודעו ספרי פירושים על המדרש. הוא ליקט מספרי הדרשנים ובעלי העיון. וזו היתה למעשה אחת המטרות העיקריות שלו, כעדותו בשער הספר:

כלי חפץ מקיף... מאמרי תלמודינו הבבלי והירושלמי, למצוא בנקלה מאמר הנרצה ומוצאו ומובאו במפרשים הנמצאים בידינו, הלא הם הרמב"ם ז"ל בספר מורה הנבוכים והר"ן ז"ל בדרשותיו והרב בעל העקידה ז"ל והרב בעל העיקרים ז"ל וגם הרב בספר דרך אמונה והרב בספר גוה שלום. וראינוהו הכרחי התועלת לכל מעיין ולומד [בדומה לזה הם דבריו בהקדמה, ושם הוסיף גם ס' אור ה' לר' חסדאי קרשקש].

הנה מצע נאמן של דרך, עבודת ר' שמואל יפה בפירוש המדרש, שאחת ממעלותיה הוא איסוף הפירושים על מאמרי חז"ל שבספרות הדרש והעיון (כפי שיוברר להלן). אתה מוצא אחדות דברים ממש בין דברי ר' משה פיגו ובין דבריו של ר' שמואל יפה בהקדמתו שהובאו לעיל, אלא שר' שמואל יפה בא להודיע מה שמצא לאחר מעשה, משכתב את פירושו, היינו, שאין בפירושי הדרשנים כדי לרוות את הצמא, ואף הזכיר את שני הספרים שבהם המובאות המרובות ביותר שבספרות זאת שכל דרשן ופרשן בדורו נזקק להם.

דרכו של ר' שמואל יפה בפירוש המדרש

כשלושים שנה ישב ר' שמואל יפה ועסק בכתיבת ס' יפה תאר, ועם שהיה הולך ומפרש מפרשה לפרשה הוסיף עליו פירושים משלו ומשל אחרים ותיקן דבריו. כך אתה מוצא, שהוא מזכיר בפירוש לבראשית רבה את ספרו יפה מראה בשמו¹⁸¹ ושלא בשמו¹⁸² וכן ספרים שנדפסו לאחר שכתב דבריו לראשונה.¹⁸³

181 'ועיין עוד במה שכתבתי מסכים לזה ביפה מראה שחברתי פ' אין מעמידין סי' ט' (בר' ח : ב, דף לג ע"ד).

182 'כדפירשתי בבאורי לאגדו' הירושלמי בפ"ק דמגל' סי' ח' (בר' א : יג, דף יב ע"א).

183 ראה להלן, עמ' 449, והערה 179.

לאמיתו של דבר עסק ר' שמואל יפה בפירוש אגדות הירושלמי תוך כדי חיבור ס' יפה תאר, שאגב פירוש המדרש בא לחבר את הפירוש לירושלמי, שהרי האגדות שבו 'הן שכנות ומצרניות לאגדות מדרש הרבות בכתבם ובלשונם וחלק גדול מהם שקוע בתוך המדרש הנו',¹⁸⁴ השלים פירושים אלה ופנה למדרש שמואל. גמר פירושו והתחיל בחמש המגילות מן הרבות. בכך השלים למעשה את פירוש אגדות חז"ל, שהרי ממדרשים אלה נחצבו יתר המדרשים.

ר' שמואל יפה נתן את דעתו על כל הצדדים וצדי-הצדדים הכרוכים בפירוש המדרש, ולא היה עניין גדול או קטן ולשון אחד מלשון המדרש שדילג עליו. הוא ביקש לקבוע את הגירסה הנכונה, ובכך עמדה לו בקיאותו הרבה בספרות חז"ל. הרבה גירסאות הציג תיקונן מסבירא, ודומה שנמצא בידו כתב-יד, שהרי הוא כותב 'וכן מצאתי בנסח' כתיבת יד'.¹⁸⁵ מלשוננו נראה, שכתב-היד הוא של המדרש, אבל ספק אם הקיף את כל הרבות. ובלאו-הכי אינו מובן אם היה בידו כתב-יד למה מעטים כל-כך תיקוני הגירסאות שעל-פי כתב-יד. באמת היו כתב-יד של המדרש גדירים בתכלית, ועד ימינו אין ידועים כתב-יד של כל הרבות אלא מעטים ביותר.¹⁸⁶

ברי, שעניין בס' אות אמת לר' מאיר בן באן בנשת ותיקן גירסאות על-פיו, אף-על-פי שאינו מזכירו בהקדמתו, ובגוף הספר ציין לספר שהוא פעמים מעטות בלבד. במקום אחד כתב: 'שוב ראיתי מ"ש באות אמת דה"ג... וכן נראה בשוחר טוב. וראוי לישב פירושו עם הגר' הזאת' הוא אף מביא פירושים מספר זה. כגון: 'פ' בעל אות אמת ויכל מתרגמי' ושצי, פירוש תשלם מלאכתך... ולא הונח לי'.¹⁸⁷ הוא בדק את המקבילות, ואף עיין בספרי קדמונים. ואכן, מרובים הם הלשוניות מעין אלה: 'והנה במדרש נחומא מצאתי בנוסח אחר'; 'לפי גרסת הילקוט';¹⁸⁸ 'לפי גרס' זו משמע... אבל בערוך גרס...'

134 הקדמה לס' יפה מראה, דף ב ע"א.

135 יפה תאר, בר' לא: ה, דף קצד ע"ד.

136 ח' אלבק חקר ובדק שבעה כתב-יד של הרבות, שרק בשניים מהם המדרש הוא על כל התורה. האחד כ"י אוקספורד 147 (ראה להלן, נספח ד, הערה 1), והוא השלם והיפה ביותר, והשני כ"י אוקספורד 2335, שהוא מאוחר לו והוגה על-פיו (מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבה, החלק האחרון של בראשית רבה מהדורת תיאודור-אלבק, 'ירושלים ת"ש, עמ' 104–115). ויש עוד אחד, הוא כ"י ששון 920 (אהל דוד, עמ' 616–617), שלדעת ר' דוד ששון כתיבתו ספרדית מן המאה ה"ט. ונראה לי, שכ"י אוקספורד השני וכ"י ששון נכתבו באיזור אחד ובזמן אחד. מכל-מקום, דומה שעד היום לא נתגלו כל מדרשי הרבות שעל התורה בספר אחד אלא בכתב-יד הספרדיים.

137 שם, סח, דף שצו ע"א; שם, עז: ג, דף תמא ע"ד; ועיין להלן, עמ' 458; ועיין גם נספח ד, הערה 5.

138 שם, סג: ב, דף שעב ע"א; שם, ט: ה, דף סב ע"ד.

וכן גירסת ספרים אחרים; ¹³⁹ 'אפשר נפל ט"ס וה"ג'. ¹⁴⁰ אף הגירסאות בירושלמי, השונות מאלו שלפנינו, לא על-פי כתבי-יד תיקנו. ¹⁴¹

הוא פירש את המלים הקשות (והללו צוינו גם בקיצור בגליון) על-פי הבנתו בדברי המדרש בהסתייעות בספרות חז"ל והמפרשים, ובייחוד ס' הערוך. הרבה נסתייע בלשונות שהיו שגורות בפיו. מלים הרבה פירש על-פי שורשן בלשון יוון, אבל גם בספרדית ובערבית. והרי דוגמאות אחדות: 'אנקליטון, נ"ל ענין הצלה, דבלשון יוני נקליטו ר"ל ינצל'; ¹⁴² 'שבלשון יון קורין לנקב' גיניקה ולזכר אנתרופי. ¹⁴³ הלשונות שבספרדית לא באו אלא בעיקר להסביר הדברים לשומעיו: 'שאדם ספר בלשון ספרד ונקראו קין קונפראדו' [קנוי], ע"ש קנתי איש, שהקנין בלשון הזה קונפר"א. וכן קרא לחוה ב'בה, על שם שהחיות בלשון זה ויד"ה'; ¹⁴⁴ 'המעצד והאזמל, דהיינו פיהן וחודן המתוקן ע"י דבוק הברזל הנק' אזירו בלעז'; ¹⁴⁵ 'מתערסלות נר' מתבטלות, טולידאש בלעז'; ¹⁴⁶ 'ערמנות, איגנינו בלעז'; 'קונבי. לא נתפרש. וכפי הענין נר' שהם מיני מגדי' וקרוב שיהיה מרקחת הפירות המתחלקות בשמחו' וגיל, שאנו קורין קונפיט"י בלעז'. ¹⁴⁷

באמרו לשון ישמעאל, דומה שאין המכוון לשפה הערבית אלא לתורכית. דרך-משל: 'הקרמיד ... והיא העשויה מעשה ידי יוצר שקורא' קירימיט בלשון ישמעאל ומסככי' בה הגגות. ¹⁴⁸ / ...

הוא הקביל את דברי המדרש לשאר המקומות בספרות חז"ל, ועמד על השונה והמשותף ביניהם ומשמעותם של החילוקים. וכדבריו 'מפני שכפי שנוי הלשונות ויתיר וחסיר אשר בין לשונם יתעורר המעיין להשכיל באמתת ביאור האגדה'. ¹⁴⁹ ברם, עיקר פירושו הוא לחדור לעומק דברי המדרש, להבין את כוונת האגדות ולגלות את צפוני האגדה, והוא מה שנקרא בפיו 'כוונת כלל האגדה'. ¹⁵⁰ דומה, שבכך עיקר חשיבות פירושו, שתוך כדי

139 שם, לט: י, דף רלז ע"ב.

140 שם, נא: יג, דף רצט ע"ג.

141 ש' ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק תש"י, עמ' לא.

142 בר' מט: יט, דף רפח ע"ב.

143 שם, יח: ח, דף ככג ע"ג.

144 שם, שם. 145 שם, יג: יט, דף צז ע"א.

146 בר' לא: יו, דף קצז ע"א; והוא באיטלקית 'פיקחות'.

147 שם, לז: ח, דף רכח ע"ג; ס: יב, דף שסב ע"ג.

148 שם, יג: יו, דף צז ע"ב. ועיין גם שם' נא: א, דף רמא ע"ב.

149 הקדמה לס' יפה תאר, דף א ע"ב. ועיין גם דבריו בראש ס' יפה לבדיקה: 'ומה החתום במקום א' נגלה ממקום אחר' (לעיל, ליד הערה 102).

150 ראה, דרך-משל, דבריו אלה: 'ונהירנא כד הוינא טליא הוה אמר' דכוונת כלל האגדה, כי תענוג הנפש השגת מה שאי אפשר' (בר' סב: ג, דף שסח ע"ד).

עיסוקו והתמדתו בהבנת דברי המדרש נתפתח אצלו חוש בלתי-מצוי. ולפי דרכו נטה להסביר את המשמעות המוסרית, ואף אינה חסרה נימה של ויכוח עם המלעגים על דברי חז"ל במדרשיהם.¹⁵¹

עם שרצה לספרו יהיה פירוש תמציתי למדרש, לא נטש גם את דרך הדרשנות, ודומה, שאצלו, כדרך רוב הפרשנים בזמנו, לא הותחמו תחומים ברורים בין הפרשנות לדרשנות, ויש ששתי השיטות באות זו בצד זו, עד שלפעמים הושמו בפי המדרש השקפות שלא עלו על דעת חכמי המדרש.¹⁵² ויפים הם דבריו על דרך הדרשנים: 'דרך הדרשנים לדקדק מה צורך [כנראה: כל הצורך] לראיה מתורה נביאים וכתובים, והדרך הכבושה אצלם כי בכל דבר שהוא הפך הסברא וההיקש, יאמרו כן לחזק הראיה שלא לשמוע לסברא'.¹⁵³ ודומה עלי, שזו ההגדרה הקולעת ביותר של שיטת הדרשנים.

את הפירוש הענייני הביא בתחילה, ואחר-כך הביא 'דרכים' על-פי הדרש. דרך-משל: 'ע"ד הדרש יש לי בזה ג' דרכים';¹⁵⁴ 'ע"ד הדרש י"ל במחלוקת זה ה' דרכים'.¹⁵⁵ אבל לא תמיד הביא את הדרכים שבדרש בשלימותם. אף-על-פי-כן גם בחלק הפשט לא נוקה הפירוש מדרך הדרש.

מלבד ספרות חז"ל מביא הוא את דברי הוזהר, ובמקומות מעטים פירש את דברי המדרש בדרך הקבלה, אבל דומה שהוא עצמו לא היה מקובל. ראוי להביא לשון זה, שממנו אתה שומע על יחסו לקבלה: 'ומפי א' מהמ[ת]עסקים בחכמת הקבלה שמעתי דבר במציאות השכינה הגולה עם ישראל בכל מקום, ועל פי הדבר ההוא אפש' לפ' מציאו' רוח הקדש דקאמ' הכא. אך זחלתי ואירא לבטא בשפתים אשר לא ידעתי'.¹⁵⁶

דרך אחרת נקט כלפי ספרי הפילוסופיה. בכל מקום שיש זיקה בין דברי המדרש לדברי הרמב"ם במורה נבוכים כפי סברתו, אינו מונע עצמו מלהביא את דבריו, והוא הרב הנזכר בסתם בכל ספריו וגם שם ספרו מורה נבוכים אינו מזכיר אלא מצינו על-פי חלקיו, כדרך חכמי הספרדים בתורכיה בזמנו ולפניו. נוהג הוא להביא גם את דברי הפילוסופים ו' סנא ו' רשד, אבל מתוך חיבורים עבריים. ראוי לציין ס' מגלה עמוקות שנוכח בחיבוריו כמה פעמים, ולא נתברר אם הוא חיבורו של ר' שלמה ב"ר חנוך

151 וכך כתבו חכמי קושטא: 'וילך סובב סובב לחבב דברי חכמינו ז"ל בלמודי דרשותיהם ודעותיהם הנאמנות באגדותיהם, להפיל ולהשפיל טענות תלונות כל אויב ומתקומם... נגד קדושת שכל מיליהם' (שם, דף ב ע"א).

152 עיין: מ' מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ד, עמ' 1331.

153 בר' סח: ג, דף שצג ע"ג.

154 בר' ח: ב, דף נג ע"ד.

155 שם, כה: ה, דף קמה ע"ג.

156 וי' ו: א, דף מ ע"ד.

אלקוסטגטיני, פירוש על התורה בדרך העיון, או פירושו של ר' שמואל ב"ר סעדיה מוטוט.¹⁵⁷

דברי חכמים שקדמו לו ושהיו בזמנו

דרכו לאסוף את דברי קודמיו, בייחוד מן הדור שלפני גירוש ספרד ועד לזמנו, שנזקקו לדברי המדרש בדרשותיהם או בפירושיהם למקרא. הוא מביא את דבריהם זה אחר זה, ולא רק מספריהם שנדפסו או שהיו בידו בכתב־יד (והללו הם מעטים), אלא גם 'שמועות' שהיו מתהלכות בשמם. אחר שהביא דברי אחרים אומר הוא את דברו שלו, או שהוא מרחיב את דבריהם, דוחה אותם או מתקנם. מחכמי ספרד רבים הלשונות שהביא מר' שם טוב ק' שם טוב, ר' אברהם שלום בספרו נוה שלום, ר' יוסף חיון, ר' יואל ק' שועיב בספריו נורא תהלות ועולת שבת, ר' אברהם ביבאג' בספרו דרך אמונה,¹⁵⁸ ר' יצחק אבוהב בספרו נהר פישון, ר' יעקב ק' חביב בספרו עין יעקב, ר' אליהו מזרחי בפירושו על פירוש רש"י לתורה, ר' יצחק עראמה בעל העקידה, בנו ר' מאיר עראמה בספריו הנדפסים וב'אגרת יסורי הצדיקים',¹⁵⁹ ר' יצחק קארו בספרו תולדות יצחק, ר' יוסף טאטאצאק וכן ר' דוד מסיר ליאון בספרו תהלה לדוד.

מן החכמים הוותיקים שבדורו נזכר פעמים רבות ר' ישראל די קוריאל,¹⁶⁰ ר' יוסף ק' וירגה,¹⁶¹ ר' יצחק הכהן בעל פירוש איוב (קושטא ש"ח),¹⁶² ר' שלמה הלוי ק' אלקבץ, ולא דווקא מספריו, אלא הוא מביא גם שמועות משמו, ודומה שהכירו וקיבל מפי

157 כגון: 'וקרוב לזה מ"ש בעל מגלה עמוקות, שרמזו אל החמר הראשון שמקבל הד' צורות' (בר' סח: יז, דף ת ע"ב; ועיין גם סט: ד, דף תג ע"א). חיבורו של ר' שלמה אלקוסטגטיני הספרדי נשתמר בכמה כתבי־יד על ס' בראשית: העתק משנת קל"ב שמור בספריית פראנקפורט ע"ג מיין, ס' 8090; כתב־יד משנת רמ"ג — בספריית אנגליקה ברומא, ס' 48; וכן: ברלין, ס' 211; ואטיקאן, ס' 8059. חיבורו של ר' שמואל מוטוט, כ"י קיימברג, Add. 1015, נכתב בספרד במאה הי"ד. כ"י 1790 בגנזי בית המדרש לרבנים בניוירוק הוא ס' מגלה עמוקות, פירוש על פירוש רש"י לתורה ממחבר ספרדי, נכתב באיטליה במאה הט"ו (רשמתי על־פי הכרסטת).

158 ראה להלן, עמ' 450, והערות 183—184.

159 'ומצאתי להרמ"ע באגרת יסורי הצדיקים שפירש' (בר' א: ב, דף ג ע"ד); 'וכמ"ש הרמ"ע באגרת יסורי הצדיקים ובמאיר איוב' (שם, כא: ב, דף קמד ע"ג; שם, מד: יד, דף רסב ע"ד).

160 כגון כ"י יפה עינים, דף 64א.

161 בידו היה פירושו לאסתר; עיין שם, דף 122ב, 123ב, 135ב, 136ב. על ר' יוסף אבן וירגה וחיבורו עיין: מ' בניהו, 'מקור על מגורשי ספרד בפורטוגאל... וידיעות על משפחת אבן וירגה', ספונות, יא, תשכ"ז—תשל"ג, עמ' רנא—רנו.

162 שם, דף 98א: 'וכבר ראיתי שכתב ה"ר יצחק הכהן הי"ן [ה' ינקום נקמתו] בהקדמתו לפי' ספר איוב. 'ופעמים הרבה מביא את פירושו לאסתר (דף 121 ואילך).

עצמו. ונביא מקצת לשונות המעידים על כך: 'ומהה"ר שלמה ׳ן אלקבץ הלוי גר"ו שמעתי'; ¹⁶³ 'ומהה"ר שלמה ׳ן אלקבץ ז"ל שמעתי בפשט הכתוב'; ¹⁶⁴ 'ומפי מהר"ר שלמה ׳ן אלקבץ ז"ל שמעתי שפי' שנותם תמימים, מ"ש בספר הזוהר...'; ¹⁶⁵ 'ומהה"ר שלמה ׳ן אלקבץ שמעתי שפירש'. ¹⁶⁶ והנה, בשנת שכ"ד נמצא ר' שלמה ׳ן אלקבץ בקושטא וחתם אף הוא עם חכמי קושטא, ובכללם ר' שמואל יפה, על 'חומרא גדולה' בעניין הריבית. ¹⁶⁷ אם הכירו ושמע מפיו, רגליים לדבר שבשנת שכ"ד הכירו.

חכמים אחרים מחכמי קושטא דומה עלי שנמצא עמם בחבורה אחת: ר' שמואל סבע, גיסו של מרן ר' יוסף קארו, שכבר נאמר לעיל שכנראה היה תלמיד-חבר שלו. ¹⁶⁸ הוא נזכר כמה פעמים, כגון: 'ומהה"ר שמואל סבע ז"ל תירץ'; ¹⁶⁹ 'לפי מ"ש מוהר"ר ש"ס ז"ל'; ¹⁷⁰ 'ומוהר"ר ש"ס ז"ל היה אומר'; ¹⁷¹ 'ומוהר"ר שמואל סבע ז"ל פי'; ¹⁷² בספר דרושו שבכתב-יד מזכירו בברכת החיים: 'אומ' מוה"ר שמואל סבע גר', ¹⁷³

ר' יום טוב הכהן: 'והרי"ט הכהן ז"ל היה אומר'. ¹⁷⁴ ר' יחיאל משולם: 'ושמעתי מהר"ר יחיאל משולם ז"ל'. ¹⁷⁵ ר' יהושע שונצין: 'והנה בההיא דר"י בן עכמאי כו' השיב מהר"ר יהושע שונצין ז"ל'. ¹⁷⁶ ר' משה אלמושנינו, מחכמי שאלוניקי, שעשה כמה פעמים בקושטא בשליחות קהילתו, מזכיר ר' שמואל יפה את ספריו, אבל מביא גם שמועה מפיו: 'ומהה"ר משה אלמושנינו שמעתי, שלהיו' הזמן מצד עצמו אין לו מציאות שהוא מקרה דבק לתנועה'. ¹⁷⁷ אפשר גם, ששמע ממנו בשעה שביקר בשאלוניקי. ¹⁷⁸ כן הוא מביא גם מר' משה אלשיך ומזכיר ספרו חבצלת השרון, ¹⁷⁹ ומרבה להזכיר דברי ר' יצחק אדרבי

163 יפה תאר, בר' נא: ג, דף רצו ע"ב.

164 שם, נד: ב, דף שיט ע"א.

165 שם, נח: א, דף שמג ע"ג.

166 שם, נח: ד, דף שמה ע"ב.

167 ראה לעיל, עמ' 421, והערה 19.

168 ראה לעיל, עמ' 421, והערה 13.

169 יפה תאר, בר' כ: יז, דף קמ ע"ב; וכן: יפה מראה, דף יט ע"א.

170 שמ' ד: ד, דף לח ע"ב.

171 שם, ח: טו, דף מה ע"א; וכן בר' סה: ז, דף שפא ע"ד.

172 יפה עינים, מקץ, דף לב ע"ב.

173 יפה עינים, כ"י בניהו, דף 17א.

174 בר' סח: ג, דף שצט ע"א.

175 שם, צא: א, דף תצא ע"ד.

176 שם, כו: ח, דף קעג ע"ד. בנו שמואל חתם עם חכמי קושטא על ההסכמה לס' יפה תאר בראשית בשנת שנ"א בערך. עיין דף ב ע"א.

177 בראשית נח: א, דף שמג ע"ג.

178 ראה לעיל, עמ' 422, והערה 25.

179 בר' סג: ב, דף שעב ע"א.

בספרו דברי שלום. מחבריו הביא דבר 'מידדי הה"ר אברהם ׳ וילייסיד יצ"ו, 180
צמה"ר אליהו ׳ חיים נ"ר, 181

ביקורתו על מפרשים ודרשנים שקדמו לו

ר' שמואל יפה לא חסך שבט ביקורתו מחכמי הדור שקדם לו. בשעה שפירש את אגדות הירושלמי היה לפניו חיבורו של ר' יעקב ׳ חביב, עין יעקב, אבל לא החשיבו. בהסבירו שבאגדות הירושלמי לא עסקו חכמים, יאמר: 'לא ראיתי בהן שום פירוש זולת דברי בעל עין יעקב ז"ל, אשר לא זכר מהנה א' מגי אלף, וגם באותן שהביא לא שת לבו לירד לעומק הבנתן כפי הצורך, ולא עוד אלא שיש בהן בלבולים דחסי ויתיר כי לא נודמן לידו ספר הירושלמי אלא קונדריס א' מוטעה, כמו שכתב בהקדמתו, 182 וגם בגוף הספר לשון ביקורתו עליו מחודדת. לאמיתו של דבר ביקש ר' שמואל יפה לעשות לאגדות הירושלמי מה שעשה לפניו ר' יעקב ׳ חביב על אגדות הבבלי (וקצת מן הירושלמי כפי שהגיע לידו), אבל בתוספת פירוש ארוך ורחב. אם ר' שמואל יפה לא ערך לספרו דמות זאת, באו המדפיסים האחרונים וצרו לספר אותה צורה אבל לא עלתה לו לכבוש מקום שכבש לו ס' עין יעקב.

קשים מהם דבריו על הדרשנים בעלי העיון ומפרשי המקרא. מהם הזכיר בהקדמתו לפירוש הרבות את שני הגדולים שבדרשנים בתקופה שלפניו, וכך אמר עליהם: 'קצת מהמחברים הביאו מקצת מאגדות המדרש הזה בתוך דרושיהם, כמו דרך אמונה ובעל העקדה, לא זכרו אחד מששים מהאגדות, וגם באותן שהביאו לא שתו לב לביאור אמתת הבנת כונת האגדה רק לפרש כללותה לפי הדרוש המכוון להם, הן יהיה דרך דרש או פי' הלציי בלבד. 183 גם בגוף הפירוש דבריו בוטים. כגון על ר' אברהם ביבאג' יאמר: 'ובעל דרך אמונה... פי' שאברהם ניצל מצד האמונה שהיתה מבוארת ליעקב ונתנה לו כשקראוהו ישראל. והוא הזיה כרוב פירושיו במאמרי חז"ל. 184 כל זאת בשעה שספריהם של שני חכמים אלה היו הנחשבים ביותר בזמנו, והדרשנים הביאו דבריהם כדברי המדרש.

דברי ר' יוסף טאיטאצאק היו מצויים בידו בכתבי־יד, אבל הוא מביא גם שמועות הרבה משמו. 185 בכמה מקומות העיר עליהם 'כ"ז דרך דרש'; 186 'ובשם מוהר"י טאיטצק ז"ל שמעתי... ואם הוא הלציי אינו אמת'; 187 'והוא צח אלא שלשון האגדה אינו מראה לו

180 כ"י יפה עינים, דף 237א. 181 שם, דף 131א.

182 יפה מראה, הקדמה, דף ב ע"א.

183 יפה תאר, מעבר לשער.

184 בר' סג: ב, דף שעא ע"ד.

185 המובאות מדברי הרי"ט לוקטו בחיבור על ר' יוסף טאיטאצאק (ראה לעיל, הערה 25), בפרק

'אזכרות ושמועות', סי' 8.

186 יפה תאר, שם, יט: יג, דף קלב ע"א.

187 שם, לד: א, דף ריא ע"ד.

פנים.¹⁸⁸ אבל יש שהוא מסביר לו פנים וכותב 'ונכון הוא',¹⁸⁹ ו'דבר דברים מתוקים'.¹⁹⁰ פירוש הרא"ם על רש"י מובא תדיר, וכמעט שהוא דן בכל דבריו, בייחוד בס' בראשית, ואף משיג עליהם, ודומה שאפשר לסדר חיבור שלם משל ר' שמואל יפה על המזרחי.¹⁹¹ ההשגות על הדרשנים לא תמיד הן במקומן. הם לא באו לפרש דברי המדרש ולא היו להם אלא נקודת-מוצא לדרשה, ולא עוד, אלא שגם ר' שמואל יפה עצמו לא נמנע להציע בצד פירושו 'דרכים בדרך הדרש', ואף הפירוש עצמו לא תמיד נקי מדרש.¹⁹² קשה מכולם השגתו על ר' אברהם ׳ אשר, מחכמי צפת ותלמידו של מרן ר' יוסף קארו. את שמו לא הזכיר ואת שם פירושו לבראשית רבה, אור השכל (ויניציה שכ"ח), העלים. ואלה דבריו :

בהיותי טורח ועושה במלאכתי יצא לעולם ספר הראשון מהרבות והוא ב"ר עם פי' קצר מיוחס לרש"י ז"ל ועם פי' א' מחכמי דורנו. לא נסוג אחור לבי... אינו משביע לרעב, להיות מקפץ ועולה בכמה אגדות ואינו מפרש בהן שום דבר. גם באותן שפירש ראיתי אמריו כי לא נעמו בעיני, ובכמה מקומות הניח לי מקום להתגדר בו, ועוד כי לפי הנשמע השיב אחור ימינו מלפרש דבר בשאר חומשי המדרש הנזכר.¹⁹³

בגוף הספר הביאו אך מעט, כגון 'גם פי' אבא לא ערב לי',¹⁹⁴ ברם, ר' אברהם בן אשר לא היה קטיל קני באגמא. בעל מתנות כהונה החשיב את פירושו ומביא דבריו, ואין ספק, שר' שמואל יפה הפריז בדבריו עליו.¹⁹⁵ כללו של דבר, נטל ר' שמואל יפה בפירוש המדרשים ואגדות חז"ל משיטות הפרשנות והדרש ששתיהן צרות זו לזו, חיברן וקשרן ועשה מהן חטיבה אחת, ועמדה לו בקיאותו בספרותם של הדרשנים ובעלי העיון שבדור גירוש ספרד וסמוך לפניו ולאחריו. על כוחו בדרש אין אנו צריכים להרחיב את הדיבור, שכבר אמר עליו ר' יהודה אריה ממודינה, מגדולי הדרשנים, שנפשו קצה בספרי הדרוש של דורו. ואלה דבריו :

כאשר הובא לידי החבור הלז [יפה עינים], בחנתים צרפתים וארא והנם מעולים על

188 שם, צ : ב, דף תפח ע"א.

189 יפה קול, שה"ש א : ב, דף י ע"ד.

190 יפה עינים, נשא, דף קיא ע"ב.

191 בסוף ספרו יפה עינים נדפסו 'צימוקים' על המזרחי. ראה לעיל, הערה 103.

192 ראה לעיל, עמ' 447, והערה 154.

193 הקדמה לס' יפה תאר, בראשית, דף א ע"ב. יעקב רייפמאן במאמרו 'תולדות רבי יששכר הכהן בעל מתנות כהונה' (בית אוצר הספרות, א, תרמ"ז, קונטרס אהל יששכר, עמ' 3) כותב, שהיה בידי ר' יששכר הכהן 'פי' ר' אברהם ב"ר אשר על כל המדרשים'. ולא נהירא.

194 יפה תאר, בר' עז : ג, דף תמא ע"ד.

195 ראה גם דברי המלקט החדש במדרש רבה, מהדורת וילנה, עמ' וו ; ודברי ר' נפתלי הירץ, להלן, נספח ד, והערה 6, שם.

ההמון הרב אשר באו אל הדפוס מכמה שנים, כי הוא משלח מעיינים בנחלי העיון ובחכמות. בא עד קריאת חוצות והפשיט את העולה על הכתובים... זה לי קרוב לארבעים שנה עיף ויגע במלאכת הדרש, ות"ל עברתי בו חק גבול הבינוני. בכן לי נאה לברך.¹⁹⁶

אכן קושטא שבה עמדה עריסת המדרשים, ואף שם נדפסו הרבות לראשונה (בשנת רע"ב) ובה נעשו המפתחות הראשונים להם, היתה אם למדרש, ור' שמואל יפה — אב למפרשיהם. גם היום יכולים אנו לחזור על דבריהם של חכמי קושטא שבדורו, שאמרו עליו: 'לא הניח דבר, לא קטן ולא גדול, שלא נתן בו טעם כעיקר... כי הגדיל לעשו' מכל אשר קדמוהו בעיון המדרש הזה.¹⁹⁷

נספח א

ליקוטים וקיצורים מס' יפה תאר

מחמת אריכותו וגודלו של ס' יפה תאר נעשו ממנו ליקוטים וקיצורים. הקיצור הראשון שנדפס פעמים הרבה נקרא 'קיצור יפה תאר'; הוא נעשה לצורך הדפסתו עם המדרש ושאר מפרשים ויצא לאור בפראנקפורט דאודר תס"ה. אין הביבליוגראפים מציינים את שם המחבר. ברם, במהדורה זו נזכר, שהמדרש הובא לדפוס על-ידי בנו של בעל הפירוש ידי משה, כלומר, בנו של ר' משה ב"ר אברהם

196 הקדמה לס' יפה עינים, דף [ב ע"א].

197 הסכמה לס' יפה תאר, בראשית, דף ב ע"א. בהקשר זה ראוי להביא את דבריו של מקצר פירושו של ר' שמואל יפה למדרש במהדורת וילנה תרל"ח. ואלה הם:

מבארי המדרש נפרדו לדרכים שונים. יש אשר בחרו למו רק את דרך הפשט והוראות המלות ע"פ הערוך וליישר הגירסאות לפי הנוסחאות אשר במדרשים אחרים ובילקוט ולא שמו לבם על הרעיון... ויש אשר... עלתה בידם לפענח את הרעיון הצפון בו אשר הוא גם תכלית הדורש, אמרו כי כבר יצאנו ידי חובתנו. יש אשר יגעו למצוא מקום מוצא אל הדרש בכתובים הנדרשים... ויש אשר עמלו לבנות מגדלים רמים על הדרש... אבל אין באחד מהם אשר שם עינו ולבו על כל הדרכים האלה יחד לישרם ולסלוחם, ורק ביפה תאר לבד מצאתי כי כל אלה נקבצו יחד בספרו היקר. ובצדק נוכל לומר כי בין כל המפרשים אשר היו לפניו ואשר קמו גם מאחוריו עד היום, אין אחד שלם ותמים בספרו כמוהו. הוא סלל את הפשט הישר לפי הוראת המלות, הוא הוציא את הרעיון ורוח המאמר לאור, הוא חזק את כל הדרשות אשר יצאו מן הכתובים כי שרשם יהיה עמוק עמוק בתוך הכתוב... הוא בנה לפעמים חדרים מלאים מוסר השכל... גם הוא מצא רוח דעת ותבונה בכל דבריהם, אשר לפי ראות העין המה חסרי טעם וזרים לאזן (הקדמת המלקט החדש, מדרש רבה, וילנה תרל"ח, עמ' וו).^(א)

העליו, נכד ר' שלמה לוריא, הוא ר' אברהם מגלוגא, שעתידי היה לההדיר גם את ס' יפה מראה. בשער הוא נקרא: 'הרב המופלג מהור"ר אברהם דיין דק"ק גלוגא רבתי... והוסיף בן המחבר נופך משלו... וגם לקט בקיצור נמרץ מפירוש התייר הגדול הגאון בעל יפה תואר במעט הכמות ורב איכות על התורה וחמש מגילות'. בסוף הפירוש למגילות נדפסו 'דברי המגיה והמלקט והמאסף' ר' אברהם ישראל ב"ר יעקב קאפיל לוי העליר, שמהם אתה שומע, שהוא מלקט הפירושים מס' יפה תאר. ואלה דבריו:

המה יראו וכן תמהו על יתרון המולד שמלאו לבי ללקוט בשושנים מספר... יפה תאר... בשגם שאינו בנמצא כל ספריו אשר רבו כמו רב"ה במדינות האלו ולא זכינו לראות רק על ספרי בראשית ושמות ויקרא ופי' יפ"ע על רות ואיכה ואסתר והשאר נעלמים מעיני כל חי. אעפ"כ למדתי חיפוש מחיפוש בחורין ובסדקין עד שידי רפוי' מגעת ונלמד סתום מן המפורש בדבר הלמד מענינו באותן שלפנינו הנזכרים ונעשים, ומתוכן לקטתי בלקוטי בתר לקוטי.¹

אכן, ר' אברהם ב"ר יעקב משה העליו אינו אומר דבר בהקדמתו הארוכה על מלאכת הקיצור. הלקוט נדפס מתחת לפירוש ידי משה וצוין בראשייתו 'יפ"ת'.

מלקט זה עשה מלאכה קלה. לא מיצה הדברים, אלא העתיק מאמרים קצרים, לאו דווקא החשובים. לפעמים הביא המשא-והמתן והדרשות הארוכות, ואילו מאמרים קשים שר' שמואל יפה הסבירם דיגל עליהם. עליו כותב 'המלקט החדש', שידובר בו בסמוך: 'לא הבין את עומק דעת היפה תואר... לקט רק את המאמרים הקצרים אשר יפים ונחמדים הם בין מאמרים ארוכים המלאים דעת ויראת ה'... והוא את הלחם לא הגיש לנו ושם לפנינו רק ירקות ודבש'.²

מאז נדפס הקיצור בכל מהדורות המדרש שיצאו לאור עד שנת תקצ"ט, אף-על-פי שרחוק היה מלפטור את המעיינים מלהיזדקק לס' יפה תאר עצמו. ואלו הן המהדורות: (2) פראנקפורט דאודר תע"א; (3) אמשטרדם תפ"ה; (4) פראנקפורט דאודר תצ"ב; (5) זולצבאך תקט"ו; (6) אמשטרדם תקל"ז; (7) מינקאוויץ תקנ"ח; (8) אוסטראה תקס"ה; (9) למברג תקס"ט; (10) שקלוב תקע"ב; (11) סדילקוב תקע"ט; (12) אוסטראה תקצ"ד.

במהדורת יחפאף תקצ"ט נדפס 'אסיפת אמרים' שהוא לקט מכל המפרשים. אסופה זו דחקה את הקיצור, וברוב המהדורות שיצאו אחר-כך, בייחוד הראשונות שבהן, נדפס 'אסיפת אמרים'. שוב חזר הקיצור ותפס את מקומו, ועד המהדורה הגדולה של האחים ראם שנדפסה בוויילנה תרל"ח, נדפס עוד תשע פעמים: (13) שטטין תר"כ; (14) וינה תרכ"ג; (15) שטטין תרכ"ג; (16) ברלין תרכ"ו; (17) למברג תרכ"ט; (18) וארשה תר"ל; (19) שם, תרל"ב; (20) שם, תרל"ד; (21) שם, תרל"ו.

משעמדו האחים ראם להוציא מהדורה גדולה של המדרש עם המפרשים, אי-אפשר היה לפסות על הפירוש החשוב ביותר, ולהדפיס את הקיצור הלקוי לא רצו. לפיכך ביקשו לעשות קיצור חדש. המגיה ר' מרדכי פלוגניאן, אשר המהדירים קוראים לו 'חכם מופלא רב וגדול', 'השכיל לבחור ולאסוף... עקרי דברי פירושו הנחמדים בלשון קצרה וברורה... ובתוך הפירוש הוצגו הרבה חדושים והערות מהרב המלקט'.³ מן הקיצור הראשון השאיר רק את חלקי ס' יפה תאר שלא נדפסו, שלוקטו מן החלקים שנדפסו ומס' יפה מראה. דברי חכם זה בהקדמתו⁴ הם מאלפים, לא רק על

1 דף קל ע"ב.

2 ראה להלן, הערה 4.

3 הקדמת המדפיסים, מעבר לשער.

4 בראש חלק א, עמ' xii.

ערך עבודתו, אלא על המדרש ופירושו של ר' שמואל יפה. הוא בחר בתוכן וכל אשר יש בו להפיץ אור על דברי המדרש, והביא דבריו בכל מקום שהם מגלים בכתובים את מקורות הדרשות והמוסר היוצא מן המדרש. לעומת זאת השמיט מקומות שבעל מתנות כהונה ומפרשים אחרים, שדבריהם נדפסו בספר, הלכו בדרך אחת או כיוונו לעניין אחד; בירורי סוגיות והלכות לא כלל אלא במקום שיש בהם ליישב את דברי המדרש וכן דילג על הדיוקים הארוכים והמפורטים בדברי המדרש.

נספח ב

ס' נזר הקדש — חיבור שבעיקרו נמשך מס' יפה תאר

באותו הדור שבו נדפס ס' יפה תאר על בראשית שתי פעמים ובאותה סביבה, נתחבר פירוש על בראשית רבה, שכולו נמשך מחיבורו של ר' שמואל יפה. המחבר ר' אברהם יחיאל מיכל, בנו של ר' עזיאל ב"ר ישראל, היה מחובשי בית-המדרש של בערמן סגל בהאלברשטאט. הוא קרא לספרו נזר הקדש והדפיסו ביסניץ תע"ט, היא העיר שנדפסו בה הקונטרסים הראשונים של המהדורה השנייה של ס' יפה מראה. זהו ספר רבי-כמות, מחזיק תצו דפים בתבנית גדולה, והוא קטן במקצת מס' יפה תאר.¹ על זיקת הספר לפירושו של ר' שמואל יפה שומע אתה מדברי הרבנים שנתנו הסכמה לספר. ר' יעקב הכהן, רבה של פראנקפורט דמיין כתב שהפירוש הוא 'מלא וגדוש על המדרש רבות... מוסיף באור על יפה תואר'.² ואף ר' יחיאל מיכל ב"ר יהודה, אב"ד ברלין, שההדיר את ס' יפה מראה, מרבה בשבח ר' שמואל יפה 'מי יעלה בראש הקרואים שמואל הרואה יפה תאר ויפה מראה, 'אמנם הניח כמה דברים בצריך עיון'. בעל נזר הקדש 'נכנס לתרום מן המוקף, הגיע על המשוקף'.³ חשובה הודאת המחבר בהקדמתו, שבה הסביר דרך עבודתו: 'ועם היות שכבר קדמני בזה האדם גדול בענקים... מכל מקום השאיר אחריו ברכה ומקום להתגדר בו מצאתי... ובמקומות שפירושו הי' מספיק לפע"ד אזי את דבריו לתועלת המעיין העתקתי, ולפעמים גם פירושו בסברות נאותות ובמליצה קלה המתקתי ועטרתי את דבריו בנזר ועטרה. ואמנם במקום שלא נתקרה דעתי בדבריו בקשתי למצוא דרך אחרת הקרובה לפשט המאמר וכונת הענין ועל יסודות חזקות העמדתי הבנין וכל תלונותיו וספקותיו הסרתי... גם הזכרתי שאר הערות ודקדוקים... והנה במהדורא קמא הארכתי למעניתי בכמה פלפולים עמוקים על שיטת היפ"ת לברר וללבן מדוע דבריו דחיתי. ואמנם במהדורא בתרא אחרי שובי נחמתי... בראותי כי זה וזה גורם האריכות יותר מדאי...⁴ להביא כל קושיות היפ"ת ותשובותיו לא הארכת, וגם לאהבת הקיצור לא הבאתי כל הקושיות הנופלים כפי דרכו... וננס הרוכב על צווארי ענק אני... ואת דבריו נזר ועטרה לראשי עשיתי. הוא עיקר ואני טפל'.⁵

אכן, כל ספרו טובב על דברי ר' שמואל יפה. נביא כמה דוגמאות מפרשה אחת (ה). הוא מרבה להעתיק מס' יפה תאר, מביא דבריו בשלימות או קיצורים וכותב: 'כתב היפ"ת וז"ל... וכן: 'וקרוב לזה מצאתי גם ביפ"ת';⁶ 'זכ"ה ביפ"ת ע"ש'.⁷ יש שהוא מוסיף על דבריו ומסבירים: 'כתב

1 המפתח שבסופו (תפו ע"א—תצא ע"ד) אינו המפתח שסידרו ר' יצחק יפה שנדפס בוויניציה.

2 דף [ב ע"א].

3 שם, שם.

4 השווה דברי ר' שמואל יפה בהקדמתו לבראשית (לעיל, עמ' 430, והערה 76).

5 הקדמה, דף [ד ע"ב].

6 בר' ה: ד, דף כט ע"ב.

7 שם, ה: ה, דף כט ע"ג.

היפ"ת וז"ל... ובהכי ניתא מה שהקשה היפ"ת שם; ⁸ 'והיפ"ת האריך בזה ואין דבריו מספיקין'.⁹ נוהג הוא גם לתרץ את קושיותיו של ר' שמואל יפה ולדחות את דבריו כגון: 'פי' היפ"ת... ולא נהירא... וסרה בזה תלונת היפ"ת ע"ש; ¹⁰ 'פי' היפ"ת... ודלא כיפ"ת שנדחק בזה'.¹¹ ס' נזר הקדש הוא אפוא בעיקרו העתקת דברי ס' יפה תאר ומפרשים אחרים שקדמו לו. המחבר היה מקובל ושילב בפירושו גם דברי קבלה, אך מעטים הם פירושי המחבר המועילים להבנת המדרש בספר הגדול הזה.¹²

נספח ג

מפתחות אחרים לרבות

כבר הזכרנו את המפתח שסידר בנו של ר' שמואל, ר' יצחק יפה. בחיבור מפתח קדם להם ר' משה ב"ר יוסף פיגו. ספרו זכרון תורת משה (קושטא שי"ב—שי"ג) הוא מפתח למאמרי חז"ל בתלמודים וברבות, שכבר דובר בו לעיל. כשני דורות אחרי הדפסתו של ספר זה השלים חכם איטלקי מפתחות אלה בגליון הספר עצמו (שמור בגניזת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). הגהותיו הן רבות וחשובות. ציונים הרבה הם לספרי ר' שמואל יפה — יפה מראה ויפה תאר — לס' הנוהר, דפוס קרימונה, ולספרים שבהם פירושים למאמרים נפרדים מן הרבות. אף ר' שמואל ו' סיד, מחכמי מצרים בתקופה זו, הוסיף בסוף טופס ס' זכרון תורת משה שלו קונטרסים שבהם השלים את מפתחותיו של ר' משה פיגו (שמור באוסף בניהו). בזמנם, בשנת ש"ע, חיבר ר' יהודה שמואל סיני קיצור מאמרי הרבות (ירושלים תר"ג), שהוא מעין מפתח (ראה להלן); ר' אברהם די פונטיקא מאמשטרדם, שחיבר ס' עיני אברהם (אמשטרדם שפ"ז—שפ"ח), 'מורה מקום פירוש כל הפסוקים אשר נדרשו מאת רז"ל בספר הרבות'. לדבריו חיברו כדי שיהיה 'לעזר ולהועיל לפוסק ולדורש ומפרש המקרא' (הקדמה). בסוף הספר הוסיף 'עוד מורה מקום הענינים הנדרשים בו ואותו לקחתי מבית גניזת ספר זכרון תורת משה. אולם יגעתי וסדרתי אותם איש על דגלו' (דף קג ע"ב). בה בשנה (שפ"ח) הדפיס ר' מנשה בן ישראל בבית דפוסו את ספרו פני רבה, שאף הוא מפתח לרבות לפי סדר המקרא, ומפליא הדבר שאין הוא מזכיר את המפתח מסידורו של ר' אברהם די פונטיקא. אין זה מסתבר, שזה לא ידע על חיבורו של זה, וקשה לומר ששני החכמים שישבו באמשטרדם התנבאו באותה שעה בסגנון אחד. כיוון שהמפתח לרבות שבס' זכרון תורת משה אין בו אלא על החומש, הוסיף ר' מנשה בן ישראל 'מפתח הענינים כלולים במדרש חמש מגילות רבה על דרך אלפא ביתא' (דף כג ע"א), כדי להשלים את ספרו של ר' משה פיגו (ראה שם, הקדמה).

סמוך לזמן הזה וכמאה וחמישים שנה אחרי שר' שמואל יפה סידר את מפתחותיו, נתעורר שוב אחד מגדולי החכמים בתורכיה, ר' שלמה אלגאזי, לחבר מפתח למדרשי הרבות. הוא עשאו בהיותו בקושטא והדפיסו שם בשנת ת"ד, וקרא לו 'המון רבה'. בשער ספרו הגדיר עניינו של המפתח:

8 שם, ה: א, דף כח ע"א.

9 שם, ה: ד, דף כט ע"א.

10 שם, ה: ו, דף כט ע"ד.

11 שם, ה: ב, דף כח ע"א; ובלשון זה גם שם, דף כח ע"ג.

12 תמצית דבריו כלל ר' יחזקאל פייזיל בביאורו שנדפס במדרש רבה, מהדורת וילנה. במהדורה זו נכלל בסוף חלק בראשית קיצור ס' נזר הקדש. וזה לשון המהדירים: 'רבים מדבריו כבר קדמום לו שאר מפרשי המדרש הזה... ולכן לא אספנו מהם רק את החדושים אשר לא נזכרו באלה והנוגעים אל הפשט'.

'לדעת המון כל הפסוקים הנדרשים במדרש רבה... ופסוק אחד בכמה מקומות נדרש. כי בזה תועלת גדול לדרשנים, כי בכל מקום שיבא מאמר אחד כפול או יבא בייתור לשון או חיסור, עד שבוה יתברר הענין, וד"ת עניים במקומם ועשירים במ"א... ואני מסכים לשים בתוכו מוצאי ה(מ)פסוקים מהירושלמי לפי שממנו נקח ראיה לבאר דברי המדרש רבה, כי הם קרובים זה לזה, כמ"ש הרב כמהר"ר שמואל יפה ז"ל. ובזה יהיה פתח עינים למעינים בדברי המדרש רבה. מאמרי המדרש מסודרים לפי סדר המקרא, ואחריהם מאמרי הירושלמי כמתכונתם. ס' המון רבה נדפס בבית-דפוסו של ר' אברהם פראנקו, שמפי ר' מנחם יפה כבר שמענו על אותיותיו השחוקות והמטושטשות. אכן, הקריאה בו קשה מאוד. דומה, שכבר בזמנו לא הופץ, והיום ידועים ממנו בעולם רק שלושה טפסים.

שלוש שנים אחר-כך התקין ר' משה גוטה 'מורה מקום למדרש רבות ממתנות כהונה דפוס אמשטרדם/ בסדר אלפבית ועל החומש בלבד. ספרו נקרא 'תולדות משה', ועודנו בכתב-יד בגנזי מו"א הראשון לציון הרב הראשי לישראל הרב יצחק נסים יצ"ו. בסוף המפתח לרבות כתב דברים אלה: 'אמר המגן... לא עלתה על לבי לעשות קטנה או גדולה כי לא מלבי. ואשמעה אחד קדוש מדבר אלי [מורי], ויגע על פי ויאמר אלי: קום קח משענתי בידך ולך לקט שושנים... ממדרשים הנדרשים... ואעש מתחלה על סדר הפרשיות, אמנם לא תפשתי בראשית מלאכתי סדר האלף-בית. ואלך אל בית מדרשו של רבי וירא והנה לא טוב עשיתי... זה היה בשנת זא"ת התורה... ואומר אל לבי... ואחבר... כולם בסדר א' ע"ד אלפ"א בית"א... בשנת ארץ זב"ת חלב דבש לפרט, חוץ מס' דברים כי נכתב בשנת שמ"ע ישראל לפרט קטן בארבעה עשר לחדש תשרי' (דף 72 ב). אחר-כך, בחשוון ת"א, חיבר 'סדר אליף בית ממדרש שמואל ומדרש משלי', והוא מעיר, שלא היו בידו מדרשים אחרים.

ספק אם ידע ר' משה גוטה על ס' זכרון תורת משה. מכל-מקום, המפתח שלו הוא שימושי ביותר ומסוג המפתחות לדברי חז"ל שנעשו בזמננו. רק בו מובאים הלשונות בסדר א"ב, ואילו בס' זכרון תורת משה הנושאים הם הסדורים בסדר א"ב ולא הלשוניות, וצריך אתה לחפש למה שייכם המחבר. ושלא כמות שניהם, במפתחות של ר' אברהם דייפונסיקא, ר' מנשה בן-ישראל ור' שלמה אלגאזי שאין הם אלא מראי-מקומות בלבד.¹

1 מפתחות למדרש נעשו ונעתיקו גם לאחר-כך, וכולם לא נדפסו. בכ"י בודליאנה 2233 (קטלוג גויבאואר, עמ' 770), שנכתב כנראה במארוקו במאה הי"ז, נמצא 'מפתח לעניינים שבכל דף מהרבות' (דף 65א—67א), ובו ערכים-ערכים בסדר א"ב מכל מדרשי הרבות יחד. 'פירוש מלות זרות מבראשית רבה כפי מה שפי' הערוך' (68א—74ב). המלים הן בסדר א"ב לכל חומש וחומש לחד. בסופו 'עד כאן מצאתי'. מכאן שהחיבור הוא מלפני-כן. בכ"י מתוניס מן המאה הי"ט שבאוסף להמן בגני-יורק, סי' 42, 'מפתחות למד' רבה' (דף א ע"א—דף לב ע"ב). 'הועתק מקונטרס שהעתיק אור עיני החו"ש סוה"ר [החכם ושלם, סיני ועוקר הרים] כמוהר"ר ישראל חיים אליקים גר"ו בנו של הרב עיה"ק חברון תובב"א'. חכם זה נשלח מטעם חברון לצפון-אפריקה והיה בתוניס בשנת תרי"ב (א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 694. על אביו עיין: מ' איש-שלום, 'על חברון ורבה הראשי בשנת תקצ"ג', חמדת ישראל — לזכר ר' חיים חזקיהו מדיני, ירושלים תש"ו, עמ' 28—33). מפתח זה אינו אלא העתק מס' זכרון תורת משה. אחריו באו דברים אלה 'זה מועתק מקונטרס אחד כתיבת יד של ידי"ן [ידיד נפשי]... ישראל חיים אליקים גר"ו בנו של הרב הגדול ר' יו"ט אליקים גר"ו הוא הרב של עיר הקדש חברון תובב"א, מאסף מהמדרשים ומפרשים וקרא עליו שם ים הקדמוני, והוא מערכות מערכות על אלף בית. וזה קצת מה שהעתיק ממנו בקצור' (לג ע"א — מ ע"ב).

מפתחות אלה הם תולדה של מפתחות ר' שמואל יפה ובאים להשלימים. מפתחות סדורים בסדר מציאותן של האגדות שברבות שעשו הוא ובנו, תועלת נודעת מהם לתלמידי-חכמים ובקיימים ששערי המדרש פתוחים בפניהם. ברם, דרשן הפותח דרשתו בכתוב אחד נוח לו שמאמרי חז"ל יהיו ערוכים בפניו בסדר הכתובים. ואכן, כתב ר' מנשה בן-ישראל בשער ס' פני רבה: 'בהם ימצא כל מעיין ובפרט הדרשנים מרגוע לנפשם כי בקשו אוכל למו'.

נספח ד

מפרשי הרבות¹

עד זמנו של ר' שמואל יפה לא נדפס כל פירוש על המדרש מלבד פירוש אור השכל על ס' בראשית. אף לא נודעו בכתבי-יד פירושים אלא מעט. הפירוש המיוחס לרש"י שנדפס בספרו של ר' אברהם ו' אשר, והוא בלי ספק קדום,² הוא על ס' בראשית בלבד. אינו ידוע פירוש על כל הרבות לתורה חוץ 'מדרשות רבה ותנחומא וספרי על דרך החכמה ל' בונט', הוא ר' ידעיה הפניני הבדרשי, שפירושו היה נפוץ מאוד, אולי משום ייחודו, ויעידו על כך כתבי-היד הרבים שנמצאים עמנו כיום.³ ברם, עם כל פרסומו, נראה שלא נודע במקומו של ר' שמואל יפה. משהחל הוא בחיבורו הקיפה ההתעוררות גם מרכזים אחרים מבלי שידע אחד על השני. היה זה מעין בת-קול שיצאה והכריזה, שהגיעה שעת גאולתו של המדרש. הדור הוכשר לכך לאחר שמדרשי הרבות נעשו מצויים, משחזרו ונדפסו בשנת ש"ה בוויניציה בשתי מהדורות נאות, בדפוסו של בומברג ובביתו של

1 לא מצאתי על כך דבר, לא רק בספרו של צונץ, 'הדרשות בישראל', אלא גם במבואו הגדול והמאלף של ח' אלבק, שתיאר תיאור מדוקדק של כתבי-היד והדפוסים, ועל ספרו של ר' שמואל יפה הסתפק בלשון זה: 'נדפס הב"ר לבדו עם הפי' הנפלא יפה תואר' (שם, עמ' 136).

2 בכתבי-יד ספרדי נאה ושלם של הרבות על כל התורה שבגנוי הבדליאנה באוקספורד, סי' 147 (קטלוג נויבאוואר, עמ' 23) נמצא הפירוש המיוחס לרש"י רק בבראשית. אין ספק, שכתבי-היד נכתב בספרד דור אחד או יותר מלפני הגירוש. כתבי-היד היה בידי ר' וידאל צרפתי במארוקו, ובשוליים התחיל הלה לכתוב את פירושו (ראה להלן, והערה 3). כלום הוא כתבי-היד שהיה בידי ר' אברהם ו' אשר? חכם זה כותב בהקדמתו, כי הגיעו לידי שני כתבי-יד של הפירוש 'וגם מצאתי ברכה כתיבת יד ישן כסדר רש"י ז"ל'. וכבר אילפנו תיאודור, שאלה הם שני פירושים, ושניהם אינם לרש"י. עיין י' תיאודור, 'מאמר על פירוש בראשית רבא', תפארת ישראל — ספר היובל לר' ישראל לוי, ברסלאו תרע"א, עמ' 132—157, ובייחוד עמ' 136—157.

3 כ"י האמבורג 69, וכן פאריס 738, פארמה 217, 222, ואטיקאן 293, שם, ניאופיטי 43, אסקוריאל G-3-8, בודליאנה 158, ברלין 157, קיימברג' 2, Add. 532. בשנת תרי"ד עמד ר' מרדכי קרוגר להדפיסו. התחיל ולא הגיע אלא עד בראשית, פרשה יב, באמצע. בשער הספר כתוב: 'ספר מדרש רבות על התורה וחמש מגלות עם פירוש מתנות כהונה... ופירוש החכם ו' בונט ז"ל. נעתק מכתב יד ישן, והגהות הרב הגדול ר' יעקב עמזון ז"ל מכתיבת ידו על גליון ספר המדרש שלו, והגהות מאת הרב המפורסם ר' יששכר בער אדלער נ"י ותוספות הגהות ותקונים מאת מוציא הספר'. בשער צוין, שנדפס בפראנקפורט ע"נ מיין, אבל מעבר לשער הלועזי כתוב רדליהיים. לאמיתו של דבר אין כאן פירושו של ר' ידעיה הפניני. רק שלושה פירושים משלו נמצאים בספר (עמ' 43, 44, 58). כלום רק זה מה שמצא בכתבי-יד? 'הגהות ותקונים' שבספר הם ליקוטי המהדיר מפירושי הרבות, לבד מס' מתנות כהונה, והרבה נטל מס' יפה תאר.

יוסטיניאן,⁴ ושוב נדפסו שם בשנת שכ"ו 'עם המראה מקום מהפסוקים... ובאור המלות הזרות'. בזמן שהיה ר' שמואל יפה יושב ועוסק בשקידה רבה בפירוש, כמו בשאלוניקי ר' יהודה ב"ר משה לבית גדליה ור' מאיר ב"ר שמואל בן באן בנשת, שבביתו היה אוצר ספרים מן המפוארים ביותר, והגיהו את נוסח המדרשים בדקדוק רב ובשיטה מדעית, ור' שמואל בן באן בנשת הדפיסם בספרו אות אמת בשאלוניקי שכ"ה;⁵ ומפרשים בצפת: ר' משה אלשיך ור' אברהם ו' אשר, תלמידיו של מרן ר' יוסף קארו. פירושו של ר' משה אלשיך היה כנראה חיבורו הראשון. בפירושו לבראשית יאמר: 'דברים אלו צריכים ביאור רחב, והנה הרחבנוהו בביאור ב"ר, אך פה בקוצר נמרץ נאמ' היוצא ממאמרנו שם.⁶ אף בפירושו לדניאל יזכירו: 'אך הנה בביאורנו לבראשית רבה כתבנו'.⁷ חיבורו היה מקיף, ואין ספק שחשיבותו רבה. בנו ר' חיים אלשיך ביקש להדפיסו, ומלשוננו⁸ נראה, שהפירוש לא היה רק על ס' בראשית. בפירושו של ר' אברהם ו' אשר כבר דיברנו,⁹ ואף הוא לא הדפיס אלא את הפירוש לבראשית רבה בוויניציה שכ"ח. שנה אחר-כך חיבר ר' נפתלי הירץ ב"ר מנחם מלמברג 'פירוש למדרש חמש מגילות רבה' ו'פירוש למדרש הרבות מהתורה' (קראקא שכ"ט). פירושו הוא קצר, ועיקרו ביאור המלות ותיקוני-נוסח. זהו הפירוש הראשון שנדפס על כל הרבות. אף ר' נפתלי הירץ כותב, שנתעורר לחבר הפירוש, כיוון שדברי הרבות הם 'כעין דברי חידות... קנא קנאתי מדוע יהיה כדברי ספר חתתום... ואף אם הועיל החיפוש הארוך בבעל הערוך... אפס קצוה יראה'.¹⁰ לפניו היה כבר ס' אור השכל, שנדפס חודשים אחדים לפני-כן. הוא הטיל ספק בייחוס הפירוש שהדפיס ר' אברהם ו' אשר לרש"י, ועל פירושו של ר' אברהם ו' אשר כתב: 'והנה קדמני בזה חכם אחד מחכמי מצרים... ביאר באורך הכוונה, ואף כי דבר נכונה, כפי דעת חכמי המחקר והתכונה, אין ראוי לגזור לקבל דעתו בעצם וראשונה... גם הרבה והעמיס על דמי קניינו, אשר לכמה פרחים יעלה מגיינו'. אינני יודע אם בידי ר' שמואל יפה היה פירושו של ר' נפתלי הירץ ואם הוא מזכירו בחיבורו.

באותו הזמן ממש עסק ר' יששכר בער ב"ר נפתלי כ"ץ המכונה בערמן בשברשין, אולי בארץ-ישראל,¹¹ בפירושו של המדרש הזה כולו, והשלים את המהדורה בתרא שלו בא' דראש-חודש אלול שמ"ד,¹² כלומר, שלוש שנים אחרי שגמר ר' שמואל יפה את הפירוש לחומש. ספרו נדפס בקראקא בשנות שמ"ז–שמ"ח. ר' יששכר בער נתן דעתו להעמיד את גירסאות המדרש על תיקנו, ונזקק לכתבי-יד ולספרים קדומים שלא היו מצויים בזמנו,¹³ ופירש את המדרש פירוש תמציתי. אין ספרו גדול בכמותו כלפי ס' יפה תאר. לפיכך נכלל ברוב מהדורות המדרש שנדפסו מאז ועד היום, ואף הוא נתקצר ושובש.

- 4 עיין: ח' אלבק, מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא, עמ' 129–130; הסכמה ורשות, עמ' 22.
- 5 הגהות הרבות, דף כא ע"ב–סג ע"ב; ונכללו גם ברבות מהדורות שאלוניקי שנ"ד–שנ"ה; ועיין לעיל, עמ' 445, והערה 137.
- 6 ס' תורת משה, בילודיר ש"נ, בערך, דף ג ע"ב.
- 7 דנ' ט: טו. חבצלת השרון, קושטא שכ"ח, קונטרס כז, דף 4 ע"ב.
- 8 בדבריו בסוף ס' רוממות אל לאביו שהדפיס בוויניציה שס"ה, התפלל שיזכה להוציא לאור שאר חיבוריו 'אשר ישנו פה עמנו היום ואשר איננו פה, שהם פירוש רבות וסוגיות מהגמרא שהנחתים בבית' בצפת. ועיין: שמעון שלם, רבי משה אלשיך, ירושלים תשכ"ו, עמ' כד, לא.
- 9 ראה לעיל, עמ' 451, והערה 193.
- 10 הקדמה לפירוש למדרש חמש מגילות רבה, דף ב ע"א.
- 11 ליברמן (לעיל, הערה 141), עמ' שיא–שיב.
- 12 מתנות כהונה לחמש מגילות, בסופו, קראקא שמ"ח, דף קל ע"ב.
- 13 עיין: רייפמאן (לעיל, הערה 193), עמ' 2–20.

פירושו של ר' וידאל הצרפתי, מחכמי פאס, נתחבר אף הוא בעצם הזמן הזה. כתב־היד נמצא בבודליאנה, ס' 2336 (קטלוג נויבאואר, עמ' 814), ונדפס עם המדרש (ברלין תרכ"ו, וארשה תר"ל, שם תרל"ב, שם תרל"ו).¹⁴ חכם זה נפטר בשנת ש"ט. פירושו הוא קצר, ואינו תמיד מובן. פניו אינן מופנות כלפי הדרשנים אלא כלפי המעיינים. ואלה דבריו בהקדמתו: 'ביאורי זה... על אדני האמת הטבע ומצמרת הפשט לוקח נטעיו נטעי נעמנים. ואם לא ייטב לדרשני הדור דרכו, אל אלדיים יודע וישראל הוא ידע כי כוונתי ומגמתי רדיפת האמת... ולדעתי כל יתר על זה כנטול דמי'.¹⁵ וכבר אמר עליו החיד"א: 'ודבריו בקצור מופלג וצריכים עיון ועומק ואח"כ יטעום המעייני מחמתו כי רבה'.¹⁶ הוא השלים את ספרו לפני שנדפס ס' יפה תאר, אבל במקום אחד הביא פירוש מס' יפה מראה.¹⁷

ר' יהודה שמואל ב"ר מנחם סיני מקולונייה חיבר בשנת ש"ע בקיראסקו שבמחוז פיאמונטי 'ספר יהודה יעלה, והוא כולל בקצור מאמרי מדרש רבה עם פירושם'. דבריו בהקדמה יש בהם עניין רב, ונביא מקצתם.¹⁸ וזה לשונו:

מדרש רבה שהיא אגדת ארץ ישראל, אין איש שם על לב לבדוק אותה עד שידו מגעת ולהוציא יקר מזולל. עד שמן שמיא מיהב יהבו לי סייעתא וקו לקו זעיר שם זעיר שם אספתי באמרי"ם והיד כותבת והפנסק פתוח לבלתי ידח ממני מרגינתא דלית בה טימי... ולהיותי ראשון בדבר קדושה זה, על כן קראתי שם הספר יהודה יעלה. כי יהודה יעלה בתחלה להבדיל בין קדש לקדש, ומאמרי מדרש רבה לחוד ומאמרי הבבלי לחוד. ואל תתמה קורא אשר בהרי' השמימיים שכלך יגיע אם תמצא איזה מאמר משונה מן המדרש רבה שבידיך. כי ידיע ליהוי לך שהרבה דעמי מוגה בעיון נמרץ ומתוכו ה' אלקי יגיה חשכי...

כה יאמר העבד לרבנן ולתלמידיהון, חדל מגרגיר חרדל, הדל יהודה שמואל סיני יצ"ו בן החסיד האלוף כמהר"ר מנחם מקולוני' זצ"ל. כותב פה קיראסקו אשר בפיימונטי בשנת חמשת אלפים ושלוש מאות ושבעים. בירח האיתני'. ותהי השלמתו בתוך שבעה שבועות. ואני תפילתי לה' יזכיני להגות בו אני וזרעי וזרע זרעי עד סוף כל הדורות ולעשות ספרי הרבה אין קץ ולהגדיל תורה ולהאדיר אכ"ר.

ר' יהודה שמואל סיני טוען לזכות ראשונים. אכן, דבריו צודקים אם ראה רק את ס' יפה תאר, שעד אז נדפס רק על ס' בראשית, ולא ידע על פירושו של ר' נפתלי הירץ. מכל־מקום, חשובה הידיעה, שבידו היו נוסחאות של המדרש בכתב־יד. הספר נדפס בהוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תר"נ. גם סמוך אחרי זמנו של ר' שמואל יפה עסקו בפירוש הרבות, ולא נזכיר אלא אחד מן המיוחדים שבפירושים, הוא פירושו של ר' אליעזר נ' ארחא מחברון. הוא שקד על תיקון הנוסח ופירוש קצר

14 עיין לעיל, נספח זה, הערה 2.

15 כ"י בודליאנה, דף 2א; מהדורת וארשה, דף 34ב.

16 שם הגדולים, בערכו. וראה גם דברי ר' יעקב אבן צור על פירוש זה בהסכמה לס' אמרי יושר, שהדפיסה ר' יוסף נ' נאיים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א, דף כט ע"ג.

17 כ"י בודליאנה, דף 12א; דפוס וארשה, דף כז ע"ב.

18 בדפוס, חלק ב, מעבר לשער. והעתקתי את הנוסח השלם שבכ"י גינצבורג 167, דף 47א. החלק על הרבות נמצא שם בדפים 47א—59א, ועל חמש מגילות — בדפים 59א—74א. בהקדמה לנדפס הסתפק ר' אברהם ברלינר שמא ההעתקה היא משנת ש"ע והמחבר חי לפנייכן. מכאן נראה ברור, שהמחבר חיבר את ספרו בשנה הנ"ל, וממילא זיהויו שם אינו נראה, ונראה החכם שר' רפאל יוסף טריוויש חיבר שיר לכבוד אשתו ובניו בשנת ש"ט, היה זקנו.

ומאיר-עניים. ארבעים שנה עסק בחיבורו: התחיל בו בשנת ש"ט וסיימו בשנת שצ"ט בחברון ובירושלים.¹⁹

אף ר' מנחם די-לונזאנו מירושלים כתב הגהות לרבות, שבהן פירש מלים קשות ותיקן נוסחאות. ולא נותר ממנו אלא העתקה בכתיבה איטלקית בגליון הרבות, ויניציה שכו' (באוסף בניהו).

לאחריו פירש את הרבות ר' יהודה נ' עטר, אף הוא מפאס. ברם, מחיבורו לא נודע בימינו שום כתב-יד.²⁰

החשוב בפירושים על כל המדרש שנדפס בימי חייו של ר' שמואל יפה, ס' מתנות כהונה, לא דחק את ס' יפה תאר. ואף-על-פי שמחברו נמנה על בית-מדרשם של חכמי הספרדים נתפשט מאוד פירושו בפולין ובאשכנז, ומשעה שנדפס, הטביע את חותמו על פרשני המדרש, המעיינים בו והדרשנים. מפרשים שבאו אחריו העתיקו את דבריו והפכו בהם, ואם לא מכוחם-הם הרי רוח פירושו מרחפת על כל הפירושים שנכללו במהדורה הגדולה של המדרש שנדפסה בוילנה.

19 על חיבור זה ראוי לייחד מאמר לעצמו.

20 שם הגדולים, בערכו.

תוספת בשעת הגהה

ל ע מ ' 426 , א ח ר י מ ס ' ה ע ר ה 55 : בידי ר' חיים בנבנשת היו כמה תשובות שלו * וכן טופס הטורים שלו, שבו ציין ר' שמואל 'רמזי דינין המחודשין. . . בקיצור נמרץ'. וזה לשונו: 'וכמה גדולי הדור שלפנינו. . . ראש המדברים בזה הוא הרב הגדול מהר"ש יפה ז"ל. . . ולא נתגלה בזמנו. . . כי אם תשובות הרא"ם ומהר"י מינץ והר"ם מפדובה והרב מהריב"ל. . . היה נדון התשובה מבלי הביא כל פרטי הדינים שהובאו בתוך התשובה.** חלק חושן משפט, סביוניטה שי"ט, היה בידי ר' אהרן משה שווארץ, מוכר ספרים בירושלים.

* כנסת הגדולה, חושן משפט, סי' קמב, הגהת הטור ז-ח, איזמיר ת"כ, דף ריא ע"ב; אבן העזר, סי' קכט, הגהות בית יוסף קנה, איזמיר תצ"א, דף קנג ע"ג; אף הוא יכתוב: 'ושמעתי שגם הרב מהר"ש יפה ז"ל בתשובה כתיבת יד אוסר לתקן גאבילה' על האורחים; חושן משפט, סי' קנו, הגהות הטור מא, דף רלא ע"ג; שם, דף רלא ע"ד. ועיין גם ר' שמואל אבוהב, דבר שמואל, ויניציה תס"ב, סי' רמא, דף סט ע"א.

** כנסת הגדולה, אורח חיים, ליוורנו תי"ח, הקדמה, דף ב ע"ב. ועיין אבן העזר יז, בית יוסף ו; סי' קלב, בית יוסף ב, דף קנו ע"ב. בטופס טור בית יוסף, אבן העזר, סביוניטה שי"ג, שברשותי יש הגהות בכתב-יד שתיאורו של ר' חיים בנבנשת הולמן ממש, אבל לא מצאתי בו את ההגהות הנ"ל.